This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Gogol', N. V.

77 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 77

ТАРАС БУЉБА

ПРИПОВЕТКА

НАПИСАО
НИКОЛА В. ГОГОЉ

ПРЕВЕО С РУСКОГ
Милован Ђ. Глишић

(С 25 СЛИКА У ТЕКСТУ)

БЕОГРАД
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1902.

PG3334
S4T3

НИКОЛА ВАСИЉЕВИЋ ГОГОЉ

Гоголь се родио 19. марта 1809. године у Малој Русији, у Сорочинцима, на граници полтавског и миргородског округа. Школовао се најпре у свом родном месту, а затим кратко време у Полтави. 1821. године одведе га отац у Нежин, у лицеј кнеза Безборотка, где је остао скоро до краја 1828. године. Нежински лицеј није имао тада каквих особитих професора; већина од њих није ни карактером ни знањем одговарала своме наставничком позиву. У таквих наставника није се могло много научити, баш и кад би ђак био вредан и имао дара за науку. Гоголь, међутим, није био много вредан, а није показивао ни веће наклоности за науку. Нарочито је био слаб у страним језицима и математици, а показивао је нешто више љубави према страној и домаћој историји. Место студија Гоголь се одао забави, а за њу је у Нежину било довољно слободна времена и доста прилика, јер је дисциплина у заводу била прилично лабава. Ипак, Гоголъева генерација имала је паметну идеју, да створи себи какву корисну забаву. Таква је забава и створена оснивањем позоришта и покретањем писаног књижевног листа „Звезде“. У оба предузећа суделовао је и Гоголь: у позоришту је играо

важније комичне улоге; у листу је писао стихове.[1] Из тога ђачког времена помињу се, у главном, ови његови радови: *Две рибице* (балада); *Разбојници* (трагедија); *Нешто о Нежину, или за лудаке није закон ни писан* (сатира у пет одељака) и *Браћа Твердисављевићи* (приповетка). И поред тога рада Гоголь ни тада, као ни нешто доцније, није замишљао да ће бити велики књижевник. Он је осећао, као и сви талентовани људи, да је у њега дух снажнији но у његових другова, и чинило му се да ће његова личност избити на већу висину и имати утицаја на шири круг људи. Замишљао је свој долазак у престоницу као почетак триумфа, и пошао је у њу с младићским одушевљењем, сањајући златне снове младости: крепак и енергичан рад на општем добру; витешку борбу за правду; одбрану невољних и гоњених и, као последицу тога, поштовање за живота, славу после смрти. Али кад је, крајем 1828. године, дошао у Петроград, био је намах силно разочаран. Као онај знаменити мрав из Криловљеве басне и Гоголь је остао неопажен у голомој вароши, у којој су људи ишли много више за својим непосредним интересима него за каквим одабранијим идејама. Сиромах Гоголь! Он је очекивао да се пред њим отварају врата најбољих домова и срца најчеститијих људи, а дочекао је да га

[1] Љубав према позоришту изазвана је у Гоголя још у раном детињству. Његов отац, Василије Атанасијевић, спахија средњег стања, био је нека врста позоришног управника и главног редитеља у приватном позоришту, које је на свом имању подигао њихов рођак, богати спахија и великаш Трошчински. За то позориште Гоголев отац је састављао и мале позоришне комаде, који се нису много одликовали књижевном вредношћу. Гоголь је врло често слушао у својој кући разговоре о том позоришту, и ако му, може бити, нису дали да присуствује представама. Позније, кад ђаци нежински основаше позориште, Гоголь је молио оца да му пошље који од својих комада ради представљања.

људи којима је препоручен шаљу од немила до недрага. Па и оно што су му нудили било је сувише убого, према ономе чему се надао. Већ није више сањао о угледном чиновничком месту, са кога би штитио правду, а прогонио зло. У невољи, у коју га баци безизлазан положај у Петрограду, сети се својег ђачког глумовања и понуди се петроградском позоришту. Али како је читао просто и природно, уместо да је декламовао с афектацијом, то га одбише. Тада покуша опет да пише стихове, као у весело ђачко доба. Прва песма *Италија* коју 1829. године посла (под псеудонимом) „Сину Отаџбине“ (Сынъ Отечества) би доиста штампана. То охрабри Гоголља на већи рад, и он написа и штампа спев „Ханс Кихелгартен“, једну романтичну идилу, каквих је тада доста било у европској књижевности. Овога пута зло прође: критика готово једнодушно нападе на његову идилу. Пребацивало му се да је спев имитација једном немачком спеву (Лујзи, од Фоса), да је и сувише романтичан, и најпосле, да су стихови рђави. Такав дочек мало растужи Гоголља, те, и ако је спев био штампан под псеудонимом (В. Аловъ), покупује по књижарницама све примерке и спали их.

Чак се ни на томе не задржа. Огорчен због неуспеха, једак и заморен, Гоголь скоро побеже из Русије, и оде у Либек. Али се тамо дуго не задржа, него се врати у Петроград. Одатле пише матери и моли је да му пошље што више материјала о животу и обичајима у Малој Русији, нарочито да му побележи украјинске песме и приче. 1830. године Гоголь се опет јави у књижевности својом причом *Басаврик или ноћ у очи светог Ивана*, штампаном у „Отечественныхъ Запискахъ“. Мало позније доби и

писарско место у министарству, али како је положај био незнатан а дужност ништавна, Гоголь није ни водио бриге о вршењу те дужности. То учини те, пошто је најпре променио службу, мораде је ускоро сасвим оставити.

1831. године Гоголь је штампао у појединим листовима неколико ситнијих чланака, песама у прози и одломака, све под разним псеудонимима (П. Глечикъ, Г. Яновъ и др.)[1]

Почетком септембра 1831. године изиђе из штампе I књига његових прича из малоруског живота: „Вечери на мајуру близу Дикањке“ (Вечера на хуторѣ близъ Диканьки. Повѣсти, изданныя пасичникомъ Рудымъ Панькомъ).

У овој су збирци биле четири приповетке: *Сорочински сајам*, *Вече у очи Иван дана* (поправљена), *Мајска ноћ или утопљеница* и *Изгубљено писмо*.[2] Ова збирка изазва с једне стране покуду, с друге похвалу. Сем Бељинског, заснивача руске литерарне критике, Гогольеву књигу симпатично примише и чланови чувеног Пушкинова круга (Жуковски, Пушкин, Плетњев, кнез Вјаземски и др.), с којима се Гоголь већ био познао и засновао неку врсту књижевног пријатељства. Почетком марта 1832. године

---

[1] Прва ствар коју је Гоголь правим именом потписао била је песма у прози *Жена*, штампана у 4. бр. Литературной Газеты од 16. јануара 1831. Исте године написао је Гоголь и причу *Како се свадио Иван Ивановић с Иваном Никифоровићем*, али је она штампана тек 1834. године у алманаху „Новоселье“.

[2] Наслове свих Гогольевих приповедака које су у нас преведене задржали смо овде онако, како су их преводиоци ставили, и ако сви не одговарају оригиналним насловима. Ово је учињено ради олакшице оних српских читалаца који не знају руски. Где се наслов у оригиналу јаче разилази с насловом у преводу, стављена су оба упоредо.

изиђе и II књига „Вечери“, опет с четири приповетке: *Ноћ у очи Божића, Страшна освета, Иван Феодоровић Шпоњка и његова тетка и Ђаволска посла* (Заколдованое мѣсто). У то доба и чиновничка каријера опет се указа пред очима Гоголевим. Заузимањем Плетњева, који је тада био инспектор „Патриотског института“ (школа за племићске девојке), Гоголь добије за старијег учитеља историје у овом заводу. И ако су његова предавања била површна и без велике методичности, ипак нови положај појача у њему жудњу да стече себи угледа на овом пољу. Гоголь још не осећаше у чему је његова снага; још је лутао, прихватајући се послова за које није имао потребне спреме, а на своје књижевне радове гледао је једним оком, па и то жмиркајући. Он је сањао да постане славан наставник, да одушевљава многобројне слушаоце својим лекцијама и да изради велико историјско дело.[1] Нарочито му је било стало за тим да постане професор историје на кијевском универзитету, и, да би то постао, није се устезао ни од неке врсте наметања. Најпосле, кад сви покушаји за кијевску катедру не помогоше, Гоголь се задовољи да, као професорски помоћник, предаје историју на петроградском универзитету. И професори и ђаци беху изненађени његовим постављењем, и прва лекција очекивана је с необичном радозналошћу. Она је једина у ствари и вредила нешто, јер је у њој Гоголь изнео поглед на опште стање средњих векова с више поетичности но научности, и једним тоном

[1] Историју Мале Русије у 4 велике свеске. Ради ове сврхе скупљао је грађу из Мале Русије. Али све то, разуме се, остало је само жеља, а сав историјски рад Гоголев ограничио се на неколико неважних чланака, штампаних махом у „Арабескама“.

који му је намах задобио слушаоце. На жалост, позније лекције открише сву његову неспрему за овако озбиљан посао, и, пошто је неко време мучио и себе и слушаоце, Гоголь се одрече овог позива и сиђе с катедре, како сâм вели, непризнат, као што се непризнат на њу и попео.

Наставнички рад Гогольев није ни мало спречио његове књижевне послове. Време од 1832.—1836. године била је периода најплоднијега рада Гогольева. Читав низ приповедака написан је у том времену, а неке своје радове Гоголь је тада скицирао или отпочео радити.[1]

Године 1835. изишле су две свеске Гогольевих прича под насловом „Миргородъ“, као наставак „Вечери“. У обе свеске ушле су по две приче, у I: *Стари свет* и *Тарас Буљба* (I редакција), у II: *Вије* и *Како се свадио Иван Ивановић са Иваном Никифоровићем.* Исте године у зборнику чланака „Арабеске“ изишле су приче: *Портрет, Невски проспект* и *Записци сишавшега с ума.*

На Ускрс 19. априла 1836. године давана је у Петрограду његова комедија *Ревизор.*[2] Комад је прошао рђаво: гледаоци и критика нису би-

---

[1] 1832. године израдио је нацрт комедије *Владимир III степена,* али се она после јавила у четири засебна одломка. 1833. године израдио је нацрт прича *Стари свет* (Старосвѣтскіе помѣщики) и *Невски проспект*, и комедије *Женидба.* 1834 написани су *Записци сишавшега с ума, Портрет* (I редакција), *Тарас Буљба* (I редакција) и *Вије.* У 1835. написане су приповетке *Каруце* и *Нос* (I редакција) и комедија *Ревизор*, а почет је роман *Чичиковљеви догађаји или мртве душе.*

[2] У Москви је „Ревизор“ даван 25. маја, а штампан је у промењеној редакцији у априлу исте године. — Гоголь је своје радове чешће прерађивао, а највише прерада имају „Ревизор“ (6) и „Мртве душе“ (5).

довољни писцем; писац није био задовољан глумцима. Гоголу су пребацивали да је клеветник своје рођене земље, противник државног уређења, бунтовник. Пронашло се да је карикирао личности и измишљао неприродне сцене, и да његов комад разваћа публику. Гоголя је таква судба комада дубоко дирнула. У његовим писмима о првој представи „Ревизора“ осећа се тужан, местимице огорчен тон; писац говори кроз јецање. Његовој раздражљивој природи, његовом слабом организму, његовој неумереној сујети, није ни требало јачих удара. Уморен умним радом, нервозан, увређен, Гоголь је похитао да у туђини нађе спокојства и окрепљења, и отишао је у Либек. Од тога доба (1836.) па до 1848. године Гоголь је махом провео на страни, и у Русију је долазио само на краће време. Обишао је многа места: био је у Швајцарској, Паризу, Риму, Ници, Франкфурту, Диселдорфу и по разним морским купатилима. Највише је проживео у Риму, и тамо се у први мах прилично поправио. Тамо се предао изради свога најглавнијега дела: *Чичиковљеви догађаји или мртве душе*, на које га је побудио Пушкин, и за које му је чак дао и саму фабулу о „мртвим душама“.[1]

Први део „Мртвих душа“ био је довршен крајем 1841. године, а у мају 1842. изишао је из штампе. Петроградска цензура чинила је делу многе сметње, јер јој је и сâм наслов („Мртве душе“) изгледао сумњив, пошто се противио догми о бесмртности душе. Московска цензура била је блажа, али је ипак глава о „капетану Копејкину“ морала бити измењена. Го-

[1] По самом признању Гоголеву, у „*Ауторској исповести*“, и за „Мртве душе“ и за „Ревизора“ дао му је основну фабулу Пушкин.

гољ је због штампања „Мртвих душа“ долазио у Петроград и Москву, али се вратио чим је довршено штампање, оставивши своме пријатељу Прокоповићу у аманет, да отпочне издавање његових целокупних дела.

Први део „Мртвих душа“ дочекан је скоро једнодушним похвалама. Тада су на челу књижевног и друштвеног покрета у Русији стајала три круга: *Пушкинов*, у коме је по смрти Пушкиновој најзнатнији био Жуковски, *Славенофилски* (народњачки) с Аксаковом на челу, и најпосле *Западњачки*, коме је најглавнији представник био знаменити литерарни критичар Бељински. Пушкинов круг био је проповедник идеје о чистој уметности (l'art pour l'art); славенофили су били браниоци старог живота у Русији, пре реформа Петра Великога, и оштри противници западњачке цивилизације; Бељински је, напротив, био заступник напредних идеја западњачких и тражио је да књижевност служи потребама друштвеног живота. И поред све разлике у основним погледима, сва три круга примила су „Мртве душе“ с радошћу, јер им се свима чинило да ово дело служи за потврду њихових друштвених назора. Пушкинов круг налазио је у „Мртвим душама“ моћан израз чисте уметности, Славенофили су видели оштар подсмех руском друштву које је почело да потпада под утицај запада, Бељинском је ово дело показало колико се незнања, ништавости и јада крије у дубинама Русије, до којих не допиру хумане и напредне друштвене идеје.

Ова једнодушност није владала само у оцени друштвене, моралне вредности Гоголъева дела. И Гоголъева уметничка способност призната је скоро без резерве; сви су налазили да је његово дело производ

силнога талента и да је њим снажно обележен нов правац у руском роману.

*

После 1842. године Гоголев рад и живот показује извесно скретање. Његово здравље почело је слабити; било је тренутака кад га је болест јако савлађивала. Материјално стање његово било је једва сношљиво, и ако су му чињене извесне потпоре.[1] Страх од смрти мучио га је чешће, и желео је да пре смрти буде очишћен од грехова. Његова душа била је још од детињства наклоњена религиозности. Отац му је умро у извесном мистичком расположењу; мати му је била врло религиозна, и васпитавала га је у том правцу. У његову темпераменту било је нечега загонетног, тајанственог — нису га забадава другови назвали „тајанственим Карлом“. После највеће веселости, пошто је духовитим досеткама обасипао своје другове, повлачио се од живости ђачких разговора и проводио читаве часове у самоћи, обрхван неком неразјашњивом тугом. Познији живот само је појачао његово незадовољство савременошћу, и нагонио га је да у размишљању потражи утехе стварним и уображеним патњама. Тежња к религиозном мистицизму, која је дотле обуздавана уметничким радом, порасте, ојача, обухвати сав његов душевни живот, и постаде битни елеменат његова духа. Томе развићу још припоможе његова околина, и место да буде излечен од те опаке душевне боље-

[1] Осим материјалне помоћи од пријатеља Гоголь је добио, на заузимање Жуковскога, потпору од цара, најпре 5000 рубаља, а потом годишњу помоћ од 1000 рубаља, за три године.

тице, њему помогоше да јој лакше подлегне.[1] У таком расположењу Гоголь гледаше на своје уметничке производе с извесним омаловажењем, јер му се чинило да немају никакве моралне вредности, да не поучавају људе ничему добром. И као што је у детињству спалио своје почетничке књижевне радове, као што је у почетку правог књижевног рада спалио свога „Ханса“, тако и 1845. године спали II део „Мртвих душа“. У то време он је био сасвим пао у религиозну болест, и хтео је да раскрсти са својом грешном прошлошћу, да другојачијим животом искупи своје грехе и да поучи свет вери и побожности. Радећи II део „Мртвих душа“ хтео је њиме да обори I и да покаже читаоцима нови свет: људе честита карактера, одлична духа и правих животних сила. II део требало је да каже Русима: наша земља није онако јадна као што сам је ја у својим грешним данима сликао; њени племићи нису или жалосни хвалисавци, или несносни дрекавци, или углађени празнови, или, најпосле, јадне тврдице. Има и у нас светлих појава интелигенције и високог морала... није Русија само земља очаја и невоље...

Таком се идејом руководио Гоголь при изради II дела „Мртвих душа“. И да је његов таленат био мањи, руска књижевност би добила какву осредњу поучну причу, с пуно досадног моралисања и с много добрих људи, који чине богоугодна дела. Али је уметник у Гоголју био јак, врло јак, те га мора-

---

[1] Нарочито је од утицаја на развиће његове претеране религиозности била госпођа Смирнов, с којом се он упознао док је била девојка. Они су обоје радо водили дуге разговоре о верским питањима, јер је и г-ђа Смирнов била наклоњена мистицизму.

ралист није могао савладати. II део показивао је необичну мешавину: где је надвладала инстинктивна уметничка снага, сцене су живе, изразите, снажне; где је надјачала, дидактичка способност све је бледо и извештачено. Гоголь у томе делу није успео да угуши свој уметнички дар; стога је још једном, пред своју смрт, спалио нову израду II дела „Мртвих душа".

1846. године изиђе његова књига „Изабрана места из преписке с друговима" и запрепасти многе његове пријатеље. Знало се да је Гоголь ван уметности један конзервативан дух, научен да поштује савремени поредак, и противан свакој већој друштвеној реформи. Али нико није очекивао да његов конзервативизам пређе у страшно реакционарство; нико се није надао ономе болесноме клерикализму, који се јавља у појединим његовим писмима. И они којима је писао нису мислили да је у њега тако уверење; рачунало се да је то неискрен тон, какав се често опажао у његовим писмима. Али, на жалост, књига беше штампана, и мимо саветовање неких његових пријатеља. У њој се Гоголь јавља као слепи поклоник сваке власти: световне и духовне. Он говори о мужицима скоро с таквим истим богателисањем, с каквим је обесни римски патриције гледао на своје робове. Тон „Преписке" био је често простачки надувен; Гоголь је говорио као какав пророк или апостол, и желео је да се његове речи сматрају као какве догме.

Књига изазва оштре приговоре у славенофилском табору, а и Бељински одлучно устаде против ње, називајући Гоголя „проповедником кнуте, апостолом незнања, поборником опскурантизма". Једино другови из Пушкинова круга, и ако и сами незадовољни

оштрим тоном Гоголъевим, покушаше да књигу узму у одбрану (Вјаземски), али се Гоголу није могло помоћи. Он је већ био осуђен у свем честитом јавном мњењу, од свих пријатеља рускога напретка.

Гоголь је покушавао да одговори Бељинском, али без икаквог успеха. Бељински је силно ударио по мрачњачким идејама Гоголъевим, и успео је да му бар мало отвори очи, да га у неколико отрезни, или бар излечи од силног самовеличања.

Даљи живот Гоголъев није од велика интереса за литерарну историју. Гоголь је 1847. године остварио своју давнашњу жељу и отишао у Јерусалим да се поклони гробу Христову. Отуд се вратио разочаран, уморан и болестан, и проводио је време било у свом родном месту, било код појединих својих пријатеља. За то време радио је наново II део „Мртвих душа“ и читао прве главе својим пријатељима. Као што смо поменули, он је и тај рукопис спалио пред своју смрт.[1] Ипак, нашли су се по смрти његовој неки одељци овог дела и штампани су у тако непотпуном облику.

II

Гоголь почиње свој књижевни рад сентименталном романтичном поезијом, у којој се није осећало готово ништа национално (Ханс Кихелгартен и др.). Тиме се он одужио дотадањем књижевном правцу, коме ће доцнијим својим делима задати смртни удар. Тај правац већ је био преситио руску књижевност; постао је тежак, несносан и загушљив, као ваздух који је испуњен већом количином угљене киселине.

[1] Умро је 21. фебруара 1852. године.

Осећала се потреба свежије струје; пробудио се онај моћни национални инстинкат који, и у политици и у књижевности, ствара отпорну снагу туђинштини и обезбеђује победу националном духу. Руска критика тридесетих година, чак и она политички реакционарна а књижевно беспринципна, почела је да захтева од руске књижевности, поглавито од белетристике, да напусти имитацију страним узорима, да се окани измишљених личности, у којих није било ни мало руске душе, и да замени дотадашња ваздушаста, бестелесна и фантастична бића руским људима и руским животом. Знаменита реч Гоголјева: „Дајте нам руских карактера!“[1], која је била његов инстинктиван уметнички принцип, лебдила је на уснама највећег дела тадашњих представника руске критике. Истина, ови захтеви нису били јасно формулисани; идеал нове књижевности треперио је пред очима у даљини, која није допуштала да се уоче ни основне цртѣ а толи ситније појединости, али је тежња била јака, готово општа.

Очекивала се с неком неуздржљивом радозналошћу појава какве јаке уметничке снаге, каквог даровитог писца, који би донео собом много љубави за Русију, много осећања за стварност живота и много способности да дубоко проникне у тај живот и да га јасно, живо и у најбитнијим одликама изнесе пред читаоце.

Тада се јавио Гоголь са својим „Вечерима“, али у тако скромном облику, с тако неизраженим, непотпуним, мешовитим производима, да је само најсветлијим умовима руским било могућно да у овим

[1]) Сочиненія Н. В. Гоголя изд. XV, т. XI, с. 157.

несавршеним приповеткама осете прве, непоуздане изражаје једног великог реформаторског талента. Слабији духови били су обманути, и, мислећи да је то све што Гоголь може дати, бавили су се више појединим недостацима, но особитим значајем целине.

Доиста, занемарујући укупност друштвених и књижевних прилика, у којима су се појавиле „Вечери“, и гледајући их ван везе с ранијим књижевним пословима, оне неће правити утисак добро замишљених и тачно израђених приповедака. Много штошта у њима је само наглашено а неразвијено; поједини потези само скицирани а недовршени; дијалози местимично верни а местимично мелодрамски; описи час реални а час романтични. Само у понеким од ових приповедака (Сорочински сајам, Страшна освета) има неке распоређености епског материјала, па и то непотпуно: у осталима све је некако као испретурано, једно уз друго сувише рогобатно намештено, као да је у највећој журби рађено.

Али, заборавите за часак те несавршености обраде, занемарите строге захтеве литерарне теорије, загледајте добро личности у „Вечерима“ и њихов живот, и сравните их с оним што је дотадашња белетристика дала, и шта ћете видети? Нов свет, дотле ретко удостојен пажње приповедачке, прост, природан, занимљив, обележен свим важнијим одликама расе и друштвених прилика. То су пишчеви земљаци, интересантни Украјинци, с лулом у зубима, или псовком на уснама, готови на грубе досетке, храбри до невероватности, облапорни на јело и пиће, лакоми на добит, готови на извесна простачка лукавства, и више свега весели, безбрижни, задовољни животом. Гоголь је застао на томе; није хтео продирати у ону мрачнију

страну живота; није покушао да нам прикаже тренутке бола и патње, који у извесној мери допиру и до највеће простоте, као и до врхова интелигенције, до колеба као и до палата, како се то обично каже. То су, у осталом, једине приповетке у којима једва да има нешто туге; на њих је Гоголь потрошио сву веселост своје младости. У својој ауторској исповести Гоголь казује, да је у часовима неке необјашњиве досаде, да би себе развеселио, замишљао разна смешна лица, и стављао их, у мислима, у разне смешне положаје, не мислећи да ли ће ко од тога видети какве користи.[1]

У „Вечерима" су још две ствари значајне. Прво, симпатија Гоголъева према Украјини и Украјинцима, која се не дâ сакрити иза свих комичних призора, и друго, уношење у приповетке фантастичког елемента из народних гатата и скаскâ, чиме се појачава њихов етнографски елеменат. Уводећи у своје приповетке читав свет фантастичних бића: виле, ђаволе, вештице, вукодлаке, Гоголь их је помешао с људма, дао и њима местимице комично обележје, начинио од њих пријатеље или непријатеље човекове, и скинуо с њих ону наивну поетичност, којом се ова бића приказују у народном веровању. Шалећи се с људма, Гоголь се шали и с ђаволима, те и најстрашније приче не застрашују толико, колико би се иначе могло очекивати.[2]

---

[1] Сочиненія Н. В. Гоголя, изд. XV, томъ VIII, стр. 25.

[2] Згодно је овде напоменути, да је руска критика нашла да се Гоголь у овим приповеткама угледао на немачког књижевника Тика (1773.—1853.); у неким од петроградских приповедака на немачког приповедача Хофмана (1776.—1822.); у Вију, Приповетки о томе како се свадио Иван Ивановић са Иваном Никифо-

С „Миргородом“ Гоголь се већ приближио реалистичком представљању живота. Сем приповетке *„Тарас Буљба“*, о којој ћемо посебно говорити, у овој збирци су још три приповетке: *Вије*, *Старинске спахије* (у српском преводу: Стари свет) и *Приповетка о том како се свадио Иван Ивановић с Иваном Никифоровићем*. *Вије* је једина приповетка из ове збирке, у којој има бића из народног веровања, као што је и недовршена приповетка *Иван Феодоровић Шпоњка и његова тетка* једина прича у „Вечерима“, у којој нема тога легендарног и митског елемента. Као два круга који се секу, тако збирке „Миргород“ и „Вечери“ улазе овим двема причама једна у другу.

Већ у „Миргороду“ нема више раније веселости. У самом току приповедања још се Гоголь напреже да одагна меланхолију, која снажно пробија кроз његов хумор. Али што се више примиче крају, у толико писца све више обузима туга, а на читаочевим уснама замире осмех, и његове се очи влаже. И кад се дође до краја, из душе читаочеве нестало је сваке веселости, а на уснама лебди само једно питање: Зар је доиста живот тако тужан и тако немио?

Доиста, и приповетке у „Миргороду“ и оне у „Арабескама“[2] и неке позније, све су тужне. Разгледајте их све, и свуда ћете опазити мешавину

ровићем и др. на руског приповедача Нарежнога; најпосле, у „Мртвим душама“ на Сервантесова Дон Кихота, Лесажова Жил Блаза и на извесне руске путничке романе. Али ово угледање врло је незнатно, и не умањује вредност и оригиналност Гоголевих дела.

[2] Ове су из петроградског живота.

трагичног и комичног елемента. Не хитајте да се смејете личностима; тај ће вам смех после пресести. Ето вам *Старинских спахија:* најпре комична идила двеју старих душа, које вас веселе својом наивном себичношћу. Готови сте да им се подсмехнете; нешто вас голица у грлу — почекајте док старица не умре, па ћете видети како старом, добром Атанасију Ивановићу сузе заливају чинију, кад се при обеду сети своје старице. Посматрајте она два смешна Ивана који се заваћају око ситнице. Спремни сте да им се подругљиво насмејете; очекујете само свршетак, па да једним грохотом зачините ранију подсмешљивост. Али ето свршетак долази са свом својом туробношћу: влажан, кишовит дан, блатњава улица, мрачно небо, покисле чавке и вране, а јадни, остарели Иван Никифоровић вратио се тај час из Полтаве те, баш као и Иван Ивановић, говори о свршетку спора, који ће се решити „у његову корист", а који је већ упропастио оба грешна парничара. Па онда, сетите се како несрећно свршава сиромах богослов у *Вију;* како је немио призор, кад налазе лешину јадног Пискарева, с расеченим грлом и унакаженим лицем (*Невски просиект);* колико је тужна смрт Акакија Акакијевића, коме је украден драгоцени шињел, највећи идеал целога његова живота *(Шињел).* Најпосле, у *Портрету* је језива слика полуделог уметника, а у *Записцима полуделога* немилосрдна, болна анализа једног поремећеног ума, која својим свршетком силно узбуђује читаоца.

*

У приповеткама Гоголъевим још се добро не види друштвени живот у ширим размерама. Оне се у главном

дотичу посебних случајева, који нису симптоматични за друштво. Живот је могао бити у својој целини врло добар, па да ипак приповедач, наклоњен песимизму, пронађе, овде онде, поједине призоре који одговарају његову незадовољном темпераменту. Ако је душевно стање једног књижевника, или чак и његов физички састав, такве природе, да га упућују на подсмех и негодовање, он ће и у идиличном животу, и при најбољем друштвеном поретку, наћи специјалне сцене, да на њима искали своје зло расположење. Али кад је реч о „Ревизору“ и „Мртвим душама“, не може се једино темпераментом пишчевим и његовом наклоношћу к одрицању тумачити оно изобиље комичних ситуација и она маса умно и морално закржљалих или онакажених личности. Ако се по ранијим причама могло мислити да је Гоголь *тражио* злеуде личности, по „Ревизору“ и „Мртвим душама“ сме се с правом закључити, да су се Гоголу такве личности просто *наметале*, јер их је тадашњи друштвени живот имао у сувишку. У ова два дела Гоголь изгледа као човек који је упао у масу неваљалаца и глупака, па се заман упиње да их се отресе. Он упире поглед на све стране, не би ли што боље сагледао, али цела ова шарена гомила људи с половном памећу и полуисушеним карактером јури око њега, смеје се и љути, завађа и мири, бије и љуби, и непрекидно се бори за своје ситне интересе и своја готово анимална задовољства.

И није ли, доиста, Гоголь имао право, кад је и сâм казао, да је у „Ревизору“ прикупљено у једну гомилу све што је у Русији рђаво,[1] и да у „Мр-

[1] Ауторска исповест. Сочин. т. VIII, стр. 25.

твим душама“ нема ни једне утешне појаве, те човеку, пошто прочита књигу, изгледа као да је изишао из какве загушљиве јаме?[1] А није ли право имао и Пушкин, кад је, пошто му је Гоголь довршио читање првих глава, узвикнуо: „Боже, како је жалосна наша Русија?“[2]

Доиста, загледајте само ма и летимично у „Ревизора“ и „Мртве душе“, и видећете кроз свих пет чинова ове невеселе, скоро очајне комедије и кроз цео први део ове тешке и подругљиве „песме о рђавима“ непрекидно све саме лупеже или безјаке, са свима нијансама моралне и умне дефектиозности. Узалуд се обзирете и тражите ведро, поштено лице или паметну и проницљиву физиономију — нећете их наћи? У овом животу, којим живе личности из „Ревизора“ и „Мртвих душа“, никаква узвишенија идеја, никакво племенитије осећање, никакав светлији идеал не улазе као мотив у акцију личности. Они који су умом слабији проводе живот ограничен једино на лична осећања, не траже ништа до задовољење својих инстинката и апетита, не одушевљавају се ни мало за опште добро, и умиру не сазнавајући какву је сврху имао њихов живот. Они што су мало јачи умом не одвајају од других ни богатством знања, ни бољим схватањем друштвене заједнице, но једино вештијим операцијама: да на штету својих ближњих дођу до својих користи. Оно што све те личности карактерише није нека нарочита страст, нити специјална злочиначка наклоност или нека

---

[1] Сочин. т. VII, стр. 86.

[2] Исто, стр. 87.

патолошка умоболност, које се спорадично налазе у људском друштву. Не, напротив. Све махне и слабости ових личности, сви њихови иступи и погрешке, све је то обележје целокупног друштвеног стања, све је резултат друштвеног поретка. То нису болесне појединс личности, то је болесна цела Русија. У оном систему „крепоснога права“; у оној страшној потчињености једних и обести других; у оном крутом, деспотском политичком уређењу, у коме се оштрије гонила једна хуманија и либералнија мисао но најгори пређступи против наравствености и јавне безбедности; у поретку који је обележен непросвећеношћу масе, у том нечистом и нездравом ваздуху, могу ли људи бити чврсти, одлучни, поносити и спремни за виши морални и умни живот?

Узалуд су се ћифте мрштиле; узалуд су плаћени представници „државне књижевности“ подизали свој глас; узалуд је и сам Гоголь у наступу своје мислилачке „трезвености“ бацао анатему на своја рођена дела! Ништа није могло умањити огромну заслугу Гогольевих књижевних радова за мисаони преображај Русије и за њене позније друштвене реформе. Он је указао један део зла, показујући какав је у истини онај одабранији део руског народа — спахије и чиновници. Тургењеву, Гљебу Успенском, Решетникову и др. остаће да нас дубоко узбуде показујући нам онај други, несрећнији део — руске мужике. Сад је ствар друштвеног напретка била у поузданим рукама: књижевност се заинтересовала за стварни живот, и без икаквих штетних устручавања, смело, одлучно почела је да јавном мњењу отвара очи, које су дуго биле затворене пред страшном стварношћу. У том послу Гоголь је и против своје воље био иницијатор,

вођ и учитељ; то су осетили не само пријатељи напретка, него и привржени̂ци старог поретка.[1]

*

Је ли Гоголь доиста имао пред очима друштвене реформе, кад је стварао „Ревизора“ и „Мртве душе“? Да ли је кроз његове уметничке производе говорио револуционарни дух, који од коренитих измена управљачке системе очекује бољу будућност? Боже сачувај! И по свом образовању, и по карактеру, и по средини у којој је стекао своје књижевне идеале Гоголь је био далеко од свих тих „опасних“ тежња за преображајем. У својој „Ауторској исповести“ и у појединим писмима, Гоголь јасно и несумњиво утврђује, да је почињао своје књижевне радове често без икакве сврхе и без одређеног плана.[2] Чак ни фабуле за своја два најглавнија рада („Ревизора“ и „Мртве душе“) није сâм нашао — њих му је Пушкин дао.[3] Круг књижевнички, који је на њега имао највише утицаја (Пушкинов), био је привржени̂к начела „уметност ради уметности“. Презало се и од саме помисли да књижевност служи друштвеном животу; то би њима изгледало као обесвећивање њена уметничког значаја. Намењена племићским круговима и малом кругу просвећених људи, књижевност пре Гоголя прелазила је ћутке преко најважнијих животних питања и одвраћала је свој поглед од широких слојева масе

---

[1] Гоголъев погреб прошао је без учешћа званичних кругова, а Тургењев је кажњен за један благ некролог великом приповедачу.

[2] Сочин., т. VII, стр. 24, 26 и 56.

[3] Исто, стр. 25.

народне. Њој је годио салонски парфим, празни и помодни разговори, романтична јунаштва отменога живота, љубав вођена по правилима еротике, интриге беспослена света... цео овај нешто погођен а већим делом измишљен механизам елите друштвене. Местимице се тек увлачио у поезију и роман простачки свет: по неки весели ђак, какав осиротели спахија, каква уцвељена сиротица или, најзад, идеалисано мужичко село. Осећала се, истина, потреба за реализмом, али за чисто уметничким, без икакве друштвене тенденције.

Пушкинов круг тако је схватио Гоголља; тако је, најпосле, и он сâм себе појмио. У поменутој „Ауторској исповести“ и у „Преписци с пријатељима“ грешни Гоголь једнако се брани од улоге „непријатеља сувременог поретка“, коју му је један део критике доделио. Он придаје својим делима само моралну а не и социјалну важност. По његовим разлагањима зло није дубоко, није у друштвеној системи, оно је у личностима. Друштву не треба реформа; појединцима само треба моралне еволуције, те да своју душевну снагу прикупе, како би се излечили од свега зла што их дави. Не обарајте постојеће друштвене установе; поправљајте само свој карактер, такав је у главном савет, који Гоголь даје слабим и недовршеним људма.

Очевидно, Гоголь је у заблуди. Он не зна ни мало психологију колективнога духа, и прима без устезања старе индивидуалистичке моралне теорије. Веза између идеја човекових, његових осећања и његових радња̂ њему је непозната. Он верује да *хтети* значи што и *моћи*, и мисли да се људи могу морално препородити, а да се материјални и поли-

тички услови друштвеног живота не промене. Њему нису ни мало јасни односи између јавног морала и друштвених установа, и он наивно верује, да ће својим саветима спахијама и мужицима систем крепосног права начинити хуманим и идиличним![1]

Читалац осећа да Гоголь мислилац и Гоголь уметник нису један и исти човек. Као мислилац Гоголь не заслужује готово ни мало симпатије. Он је богобојажљива, претерано лојална душа, привржeник законитога поретка, хвалилац „правитељства“, занесени религиозни проповедник. Он се истина мршти на поједине рђаве људе, али с похвалом говори о тадашњем „напретку“ Русије. Његова друштвена начела нису конзервативна — она су реакционарна; његове религиозне идеје нису побожност — оне су биготизам.[2]

Двојственост Гоголъева духа чини, те он као мислилац чешће одриче оно што је написао као уметник, и обриче да се поправи. Доиста, пишући II део „Мртвих душа“, он покушава да уведе у роман добре и честите карактере; за III део обећава да ће поправити и оне рђаве из I дела.[3] Кад му то не полази за руком, он двапут спаљује II део свога романа, а у заостацима иза тих спаљивања остају слаби и бледи портрети добрих личности. Ове бескрвне, неизразне, беснажне особе више су фантоми но живи створови — писац није успео ни да сâм поверује у њих, а толи да увери читаоце у њихову егзистенцију.

---

[2] В. чланак „Рускій помѣщикъ“, Сочин. т. VIII, стр. 116.

[2] Сочин:, т. VII, стр. 44, 82, 138 и даље, 75 и даље, 116 и даље итп.

[3] Исто, страна 72.

Доиста, Гоголь ни поред највећег напрезања није могао као уметник демантовати своја ранија уметничка опажања. У њему је била страховита борба између бујног несавладљивог приповедачког талента, увек жедног истине, и убогог, замраченог мислилачког духа, који му није дао да из својих уметничких закључака изведе паметну и здраву друштвену филозофију. Та га је борба непрекидно мучила; она је, уз физичко нездравље, разурвавала његов живот и тровала његово спокојство; она је убрзала његову смрт, као што је изазвала и престанак његовог уметничког бића. Још много пре смрти Гоголь је умро као приповедач — умро је, јер није хтео лагати, јер, управо, није *умео* лагати.

III

Гоголь не само што није умео лагати, него чак није могао казати ни ограничену истину. Други би писац остао при индивидуалном, психолошком реализму, и, окрећући главу од сталних и редовних појава душтвенога живота, застао би на изузетно добрим сценама, на реткостима, на срећним изнимцима. Тако казана истина не би била потпуна истина, али не би била ни лаж. То би био реализам специјалних факата, реализам полован и узак, али за невољу сношљив. Таквом реализму, који се бави изузетним задовољством у животу, није се једино противило друштвено стање у Русији, него и сам уметнички темперамепат Гоголев. Гоголь је био у дну душе незадовољник, и то незадовољство није потицало из некаквих теоријских разлога, из свесног размишљања једног моралисте, већ из неке болесне

осећајности. Због тога је оно било силније, и није се дало излечити никаквим философским умовањем. У Гоголу је живео један непоправљив меланхолик, који је с годинама јачао, обузимајући скоро целу душу уметникову. Туга, која је у детинству избијала ређе и слабије, у познијим годинама, накупљена у великој количини, излила се обилато кроз његова дела, прелазећи делимице у горки очај.

Ипак, та туга није могла сасвим уништити једну другу особину Гоголјева духа. У њему је и опет остало нешто веселости нарочите врсте; нешто гаменско, обешењачко; нека наклоност к подсмевци и ругању. То је двоје живело у њему готово независно, не спајајући се, не дајући једноставност његову осећању. Те две душевне диспозиције, стављене у службу јаком посматрачком таленту начиниле су Гоголјева дела смешом подсмеха и сажаљења, веселости и меланхолије. И Бељински је имао право, кад је, потврђујући саме Гоголјеве речи, казао да се Гоголь смеје кроз плач. Читалац се не може отети утицају његових дела: има у њима места која ће га нагнати на грохотан смех, има их која ће му једва развући усне, има их која ће га ражалити или чак и разгневити.

*

Удружите подсмех са сажаљењем и веселошћу или додајте тежњи за безлобним омаловажењем извесних личности неку количину љубави према њима, и ето вам *хумора*. То су битни елементи ове врсте комичног осећања, почевши од његових најгрубљих форма̂, па све до најфиниjих изражаја. У Гоголјевим делима налазе се сва три основна елемента хумора:

подсмех, симпатија и веселост али неједнако распоређени. У првим приповеткама преблађивала је веселост; у познијим она је добила подређену вредност. Има, најпосле, и таквих места у Гоголу, која нису хумор већ сатира. У њима је подсмех изгубио своју добродушност; место симпатије дошла је мржња; веселости је скоро нестало. Гоголь није могао волети све своје јунаке и ако је волео Русију. Имало је личности, које су заслуживале нештедно презрење, као што је било и појава, које су изазивале силну мржњу ауторову. Такав је случај с „Ревизором“ и с понеким сценама „Мртвих душа“. И ако је сликање тих сцена и призора по свом облику хумористично, оно је по свом психолошком обележју готово чиста сатира.

Гоголъев је хумор мешовите врсте. Местимице Гоголь има много духа и изналази ванредно фине комичне призоре. Други пут, незадовољан својим проницљивим опажањем, он се упушта у претеривање, појача намерно комичне црте и начини карикатуру. Некад му се чини и то мало, и покушава да у појединим, често вулгарним изразима нађе потпоре хумористичном представљању. Он је неизражен, неуглачан хумористички таленат; то је сирова а богата руда, из које би се могао добити драгоцен метал, пошто се претходно очисти од свих непотребних састојака. У Гоголу има доста сељачког духа: он не пробира много. Иза његове необично развијене посматрачке способности, иза јаке приповедачке осећајности не стоји увек довољно развијена моћ одабирања чињеница, не стоји непрекидно извесна деликатност духа, извесна пречишћеност укуса, без чега нема правог уметничког посла.

*

Још нешто недостаје Гоголу — техничка вештина. Гоголь не уме добро да организује свој уметнички производ; да развије колико треба поједине делове; да чврсто споји посебне епизоде. Он се помете у маси појединости, изгуби присуство духа и не уме да се заустави на потребној међи. Кад наиђе на богат материјал за комично приказивање, њега као да спопадне бес, и тада ређа чињенице с неком расипачком енергијом. Богатство открића не допушта му да хладнокрвно бира, и нагони га да испадне из потребног круга, само да би све обухватио, све казао. Његов „Ревизор“, и ако је неколико пута прерађиван, више је низ посебних комичних призора, него добро инсценирано дело. „Мртве душе“ нису прави хумористички роман, него опет низ слабо састављених комичних слика и портрета. То је дело без свога центра и скоро без главног јунака. Оно не личи на једну добро израђену грађевину, него на низ кућица поређаних једна уз другу, са по једним заједничким зидом. Гоголь је био без јаког конструктивног уображења и без добре архитехничке способности. Он је био детаљист, и оперисао је врло добро с појединим засебним чињеницама. Оне драгоцене способности да из гомиле појединости одабере најважније и да их с укусом среди Гоголь је имао најмање од свих великих руских приповедача. Том способношћу у потпуној мери једини је између свију њих владао Тургењев.

Гогольева је снага у *портрету*. Ту је он први вештак не само по времену, него и по стварној вредности. Ретко је приповедача који је располагао с таквим изобиљем комичних типова, а мало их је који су умели тако уметнички нацртати поједине

типске, па и индивидуалне карактере. Од њега се није могла сакрити ни најскривенија комична црта, а главне, битне и пресудне особине једног карактера обележавао је с необичном тачношћу, изразито и пластично. Добро је рекао један од његових руских критичара, да су особна имена његових личности постала општа имена извесних душевних особина.

У својој „Ауторској исповести“ Гоголь с правом тврди, да он није радио своје портрете у смислу просте копије, но да их је стварао и то не помоћу уображења, већ упоређивањем са стварношћу.[1] Он је појединим својим личностима позајмио неке од својих црта, као и неке црте својих пријатеља.[2] Свакако, и поред тврдње Гоголъеве да је нарочито прибирао грађу за портретисање личности, његова је главна снага у оној инстинктивној, независној од намернога, проучавања, способности: да осети комичне призоре да открије занимљиве црте појединих личности, да проникне у суштину извесних неправилних, начетих и деформисаних карактера. Та је способност у њега била јака од почетка до краја његове књижевне каријере; њој има да захвали за књижевну славу, коју су му једним делом признали савременици, и коју још боље утврђују позније генерације.

IV

„Тарас Буљба“ се издваја од свих других уметничких производа Гоголъевих. Сви се други стичу на савремени живот; „Тарас Буљба“ се окреће прошлости. Сви остали износе обичан живот у породици

---

[1] Сочин., т. VIII, стр. 32.

[2] Исто, т. VII, стр. 87.

и друштву; „Тарас Буљба“ говори о витешким борбама и крвавим мегданима. У другима Гоголь се готово непрекидно односи према својим јунацима с извесном подсмешљивошћу, или чак с презривим негодовањем; у „Тарас Буљби“ хумористички елеменат једва где где пробија кроз поштовање, које писац гаји према витешком козачком атаману и његовим садрузима. „Тарас Буљба“ и није приповетка; то је нека врста прозног витешког епа. У њему једва да има по која комична сцена; све је остало страховита борба за веру и народност. То је песма похвалница дивљем и неукротљивом ратничком инстинкту, похвала проливеној крви, похвала слободној, полуварварској раси, која на живот гледа као на безначајну ситницу. На писање овог дела Гоголја су побудиле украјинске песме, тако звучне, а тако меланхоличне! „Песме су Малој Русији — свё: и појезија и историја, и очинска могила“.[1] „Наша Украјина одјекује песмама“[2] говори Гоголь. И као у песмама украјинским тако и у „Тарас Буљби“ „не треба тражити казивање дана и датума битке, или тачног објашњења о месту, истините релације... Но кад се зажели истински начин живота, елементи карактера, све варијације и нијансе осећања, емоција, страдања, веселости описанога народа, кад се усхте испитати дух прошлога века, општи карактер целине и појединих делова... онда ће се човек потпуно задовољити: историја народна открива се пред њим у правој величини.“[3]

---

[1] Сочин., т. X, стр. 51.

[2] Исто, т. XI, стр. 151.

[3] Исто, т. X, стр. 51.

Тарас Буљба није само песма о јунаштву, него и слика унутрашњег живота козачког. Савременици су похитали да је упореде с Илијадом, али то је већ претерана похвала. Српски читалац запазиће извесне сличности ове песме са сјајним спевом Његошевим — „Горским Вијенцем“. У оба спева прослављају се витешка дела двају слободних народа, који без страха бране своју веру и народност. У оба спева песници силно воле сваки свој народ, не само стога што су у њему поникли, него и зато што тај народ заслужује љубав. У оба спева кроз снажне и симпатичне похвале заиграва се нешто наивнога хумора и ако мало сировога и непречишћенога. Његош не крије извесне чисто интелектуалне слабости својих јунака; Гоголь не крије уз то ни извесне моралне дефекте својих личности. И Његош и Гоголь баве се унутарњим животом, обичајима, веровањима, навикама свога народа, и износе у најопштијим цртама темперамент расе и важне етнопсихолошке особине. Најпосле, у оба спева има и туге; у „Горском Вијенцу“ највише у почетку спева, у „Тарас Буљби“ највише на завршетку.

*

„Тарас Буљба“ спада по своме правцу у прелазну епоху Гоголева рада. У њему се опажа такмичење између реалистичке тежње Гоголеве и његове раније наклоности романтизму. Гоголя је одгајила једна романтична књижевна епоха, и на овом делу, као и на неким ранијим опажају се јаки трагови тога васпитања. За њега би се могло казати оно што је Зола рекао за себе и неке од својих другова: „Ми смо заражени романтизмом до сржи; ми смо га по-

сисали у колежу... ми смо га удисивали у отровном ваздуху наше младости."[1] С Гогољем је иста ствар: пред њим у литератури било је доста романтичних приповедака из прошлости; у његовој Украјини певане су романтичне песме о јунаштву козачком. Ко би могао замерити Гогољу, ако је, пишући „Тарас Буљбу", сваки час прелазио из својих реалистички обрађених детаља у романтично приказивање. Па онда, Гогољ није имао много дара за историјску приповетку; он се у њој није умео наћи. „Мој предмет била је савременост... мој ум био је свагда наклоњен садашњици", говори Гогољ у својој исповести.[2] Гогољ није писао „Тарас Буљбу" да задовољи своју уметничку наклоност према прошлости, већ да искаже своју љубав према родној земљи. Он је волео Украјину, и та га је љубав занела, опила, те од разборита посматрача и пажљива испитиваоца начинила ватреног химнопевца. Кад говори о *природним лепотама* Украјине, Гогољ не описује: он кити, украшава, боји светлим бојама. Он не види добро стварност; утисци из спољног света преобразе се његовој души: изазову најмилије успомене из детињства; задобију неку тајанствену драж, и све око њега изгледа блиставо и сјајно. Кад с природе пређе на *борбу*, Гогољ се узбуди: крв узаври у њему; национални понос обузме цело његово уметничко биће и, место да описује, он велича, прославља, диже у облаке. Треба сравнити Толстојев „Рат и мир" с Гогољевим „Тарас Буљбом", па да се осети колика је огромна разлика између истине живота и идеализа-

[1] E. Zola, Les romanciers naturalistes, стр. 340.

[2] Сочин., т. VIII, стр. 35.

ције догађаја! У Толстоја је све изнесено мирно и без узбуђења, у тачним размерама, подробно, верно до најситнијих појединости. У Гоголља је све ватрено, пуно осећања, неодмерено и преувеличано, као да је намерно тражен ефекат. Па ипак Толстојеви мирни описи силно узбуђују, док Гогољево ватрено сликање битке оставља читаоца готово хладним. Разлог је томе сасвим разумљив: крв проливена у Толстојеву роману мирише на праву људску крв, док у Гоголља она само личи на њу.

Описи природе и борбе у „Тарас Буљби“ још су и сношљиви, али има нешто у тој поеми што је неискрено, извештачено, у чему нема ни мрве истине. То је *љубав*. Гоголь је у том погледу нарочита природа; он не само није волео љубавне сцене, него није умео ни у најгрубљим потезима извести истините манифестације љубавног осећања. Гоголь је, тако се тако може рећи, имао слепило љубави, и све што ту тако силну и разорљиву емоцију обележава за њега је била тајна. Отуда у његовим приповеткама једва се и наговештава љубав, а и кад се о њој говори, то је све мелодрамски и неприродно. Гоголь је стајао пред лепотом женском као какав евнух; она га је мање узбуђивала но лепота природе. Он је описује извесним стереотипним начином рђавих приповедача, у општим, пространим потезима, који ништа не казују, који не допуштају да се лик индивидуалише у машти читаочевој. Била је „црноока и бела као снег, обасјан јутарњим руменилом сунчевим“ — тако говори Гоголь, као да позајмљује своје речи из женских народних песама. „Груди, врат и рамена беху у оним прекрасним границама, што су одређене потпуно развијеној лепоти.“ Које су то границе,

и је ли их Гоголь знао? И зар је доиста та Полькиња била толико лепа, да један витез остави своју веру, одрече се породице и изневери отаџбину за један њен милостив осмејак?

Кад Гоголь износи љубавни диалог, не верујте му ни мало: тако се не говори у животу, тако се никад није говорило у прошлости, а неће се говорити ни у будућности. Гоголь не познаје тон ни акценат љубавне речи; не познаје их ни у најосновнијем облику, а то ли у разноврсним нијансама. Али слушајте га кад говори о обичним појавама живота, нарочито о рђавштини, за чије му је изношење Пушкин признао потнуну способност.[1] Како је у томе поуздан вештак, с колико снаге слика поједине сцене, с колико истинског познавања располаже детаљима из живота! Његов опис живота у курењима пун је снаге, живописан, истинит у већини црта. — Тарас долази са синовима на Запорожје, и пред њихове очи излазе живе, јасно обележене слике појединих личности. Ено Татарина где окреће ражњеве с овновином, ено Јевреjина како цеди ракију, ено пијаног Запорошца, са скупоценим чакширама упрљаним катраном, како безбрижно спава насред пута. Тарас и синови улазе у Сечу, и један интересантан, шуман, весео и безбрижан живот ври око њих. На све стране песма и свирка заталасава ваздух; пара просутог алкохола меша се с димом из лула; заударају козачки кожуси; лете громке псовке; звече потковице на чизмама. А иза тога „приватног“ живота, полудивљег и полупијаног, ено се јавља „политички“ и „др-

[1] Сочин., т. VIII, стр. 85.

жавни“ живот; држе се зборови и бира се кошеви — и опет иста граја и метеж.

„— Нека Шило буде атаман? викнуше једни. — Да метнемо Шила за кошевога!

— Шило ти у леђа! раздера се гомила с грдњом. Какав је он козак, кад се пролоповио, пасји син, као Татарин? Нек иде до ђавола пијаница Шило!

— Брадатога, Брадатога метнимо за кошевога!

— Нећемо Брадатога! Нек иде Брадати ђаволој матери!“

И кад су изабрали кошевога, ево како га на деликатан начин уводе у дужност, до које је дошао „парламентарним“ поверењем:

„Двојица од њих докопаше га испод пазуха, и при свем том што се одупирао ногама у земљу, био је ипак довучен на пољану, а пратила га је псовка, мување остраг песницама, ногама и световање:

— Не устежи се, ђаволји сине! Примај почаст, псино, кад ти је дају!“

Тако је у миру, али кад дође рат, овога измуваног и испсованог кошевога слушаће и најбољи јунаци и најстарији атамани; његова ће реч бити пресудна. Такав је морал ових слободних и храбрих људи, који живе за своју веру и народност, и који ће, кад треба, дати живот без жаљења и отрпети муке без јаука.

*

Главни јунак песме, Тарас Буљба приказан је ванредном вештином и веома симпатично. То је тип степског четника, неустрашив борац, дивљ и неукротљив као природа у којој је поникао. Снажан ратнички инстинкат обузео је цело биће овога чврстог, гвозденог јунака. Он осећа одвратност према

мирном породичном животу, те и ако воли своју децу, он их воли као своју ратничку замену, као наследнике свога јунаштва. Он има само једну неодољиву потребу: да се бори, да туче непријатеље Украјине, да покаже синовима шта од њих очекује њихово племе. Тараса је борба васпитала; она му је улила силну љубав према свом народу и још силнију мржњу на непријатеље његове. То своје осећање Тарас засведочава једним страховитим делом; он убија млађега сина, који је изневерио своју веру и свој народ. Скупља се жртва народу није могла принети; поузданији испит из патриотизма није могао бити положен. Сцена у којој се то износи има великог ефекта; ни најхладнији читалац не може остати неузбуђен пред том узвишеном свирепошћу. Крвава победа коју је национално осећање однело над породичним потреса силно, и човек не зна да ли да жали несрећног оца, или да проклиње његово дело. Да је Тарас учинио као Брут и предао сина да му се суди — људско осећање не би се могло много бунити. Али његове страшне речи: „Ја сам те родио, ја ћу те и убити“ стежу као дављеничком руком душу читаочеву. Овај примитивни морал, ово ужасно убеђење у неограничено право родитељске моћи... како је то све дивље и варварско! Па онда, овај нежни витез који је, не могући делити љубав између отаџбине и драгане, постао непријатељ једној, да би могао бити поклоник другој, како је он ипак симпатичан са своје младости и свога јунаштва; симпатичан, и ако је овако тежак грех учинио!

Жалите Андрију, али не проклињите ни старог Тараса! У овој очврслој и огрубелој ратничкој души, у овом гвозденом скелету обавијеном челичним ми-

шићима ипак је нежно, осетљиво срце. Он не може жалити издајника отаџбине, јер се томе противи цела његова природа, али погледајте како силно тугује за својим првенцем, за Остапом:

„Он је одлазио на ливаде и степе, као да лови, али му је метак остајао неизбачен. Не избацивши пушку, пун туге, сео би крај морске обале. Дуго би ту седео оборене главе и непрестано говорио: „Остапе мој! Остапе мој!“ Пред њим се пресјахује и шири Црно Море; у удаљеном тршчаку пишти чајка; седи његов брк бели се као сребро, а суза сузу стиже.“

То већ почиње да мири читаоца с Тарасом, а његова јуначка и мученичка смрт изгладиће и последњи траг негодовања. Њом ће искупити своје грехе, јер је грешио у име свете љубави према својој родној земљи и њеној слободи.

Још је један тип Гоголь уметнички нацртао. То је жена Тарасова, једна невољница, коју је убило робовање породичном деспотизму. Гоголь је о њој мало рекао, али и то је довољно да изазове сажаљиве симпатије према овој несретној матери, којој се деца воде на крваво људско разбојиште. Њена туга извире из једног бесконачно нежног родитељског осећања, пред којим је све друго слабије и неважније. Ако је Тарас симпатичан с превелике љубави према отаџбини, и мати је такође симпатична због своје топле родитељске љубави, са које онако силно пати. Гоголь је дао сваком своје: Тараса је начинио заточником народне слободе, а његову жену жртвом материнске љубави.

* * *

За живота Гоголь је добивао и одушевљене похвале и оштре покуде. Једни су у њему опажали снажан таленат; други су га сматрали за средњег књижевног радника. Данас, педесет година после његове смрти, више нико не одриче његов силан утицај на руску књижевност. Најсјајнији период њен оснажио се на његовој уметности; најбољи руски приповедачи почели су у њега учење ове велике вештине. Он је био углед књижевном потомству; слава руског романа почиње од њега.[1]

22—IX—1902.

Јаша М. Продановић

---

[1] Биографски део овога предговора рађен је по изврсним расправама Шенроковим и по књижици А. Аненске „Н. В. Гоголь“ итд. За остали део у расправи прочитао сам руске расправе: Бељинскога, Пипина, Котљаревског, Веселовскога, Богучаревског и француске: Вогија, Меримеа и Визева, али сам се у главноме највише ослонио на свој сопствени суд, јер су Гоголјева дела била увек моја омиљена лектира.

Ј. П.

I

— Ама окрени-де се, сине! Их, како си смешан! Какве су то на вама поповске мантије? Зар се тако сви носе у академији?

Таквим је речима дочекао стари Буљба своја два сина, који су се учили у кијевској бурси па дошли кући оцу.

Синови његови тек што беху сјахали с коња. То су била два кршна момка, који су још гледали намргођено, као семинаристи што су скоро пуштени из школе. По њиховом једром, здравом лицу беху тек избиле мање које још није дотакла бријаћица.

Њих је веома збунио такав дочек очев и стајали су као укопани, оборивши очи преда се.

— Стојте, стојте! Дајте да вас добро разгледам, настави он, окрећући их. — Како су вам дуге свитке! Гле, какве су то свитке! Таких свитака није још било. Па дè потрчите који од вас, да гледам како ће лоснути о земљу, кад се заплете у скутове!

— Не смеј се, не смеј, баћко! рећи ће му старији син.

— Гле ти, како је надувен! А што да се не смејем?

— Па тако; ако си ми и отац, кад се подсмеваш, ја ћу, Бога ми, да бијем!

— Ао, ти, никаки сине! Шта! Зар оца? рече Тарас Буљба и одмаче се удивљено за неколико корака назад.

— Јест, макар и оца. Кад је увреда не гледам ко је нити га поштујем.

— Па како ћеш се бити са мном? Ваљда песницама?

— Па већ чим буде.

— Е, хајде песницама! рече Буљба засукујући рукаве. — Да видим, какав си јунак на песничању!

И место здрављања после давнашњег растанка, отац и син почеше пришивати један другоме буботке и по ребрима, и по слабинама, и по прсима; час узмакну и обазру се, час изнова наступе.

— Гледајте, добри људи, полудео старац! сасвим сишао с ума! говорила је бледа, сувоњава и добра мати њихова, која је стајала на прагу, а још није имала кад ни загрлити милу децу своју. — Деца дошла кући, има више од годину дана како их нисмо видели, а њему пало на ум, Бог те пита шта: да се песнича!

— Па он се дивно бије! рече Буљба, кад преста. — Тако ми Бога, добро! настави, догонећи на себи мало хаљине. — Тако добро, да чак није требало ни пробати. Биће ваљан козак! Е, да си ми здраво, синко! Дè да се пољубимо!

И отац и син стадоше се љубити.

— Добро је, синко! Тако ти удри свакога, никоме не опраштај! Него баш ти је смешно то руво: каква ти то узица виси? А што ти, шмокљане, стојиш и што си спустио руке? рече Тарас млађему сину: — Што ме не бијеш, пасји сине?

— Ето шта му опет пада на ум! рече мати, која је у том грлила млађега. — И како му дође на памет тако што, да рођено дете бије оца! Као да му је сад до тог: дете младо, прешло толики пут, уморило се... (том је детету било више од двадесет година и било је за читав хват високо); — требало би да се сад одмори и да се прихвати чим, а он га гони да се бије!

— Е, маза си ти, како видим! рече Буљба. — Не слушај, синко, мајку: она је жена, она ништа не зна. Зар ви да се мазите? Ваше је мажење — равно поље и добар коњ: ето то је ваше мажење! А видите ли ево ову сабљу? То је ваша мати! Све је оно ђубре, чим вам пуне главу и академије, и све оне књижице, буквари и философије, и све оно: ко ће га знати шта, — пљунем ја на све то! (Овде Буљба дода̀де таку реч каква се не употребљава у штампи). Него најбоље ће бити да вас још оне недеље пошљем на Запорожје. Тамо је наука, права наука! Тамо је за вас школа; само тамо стећи ћете памети.

— Зар само недељу дана да буду код куће? рече жалостиво сувоњава старица мајка. — Неће се,

јадници, ни провести мало; неће ни своју рођену кућу добро видети, а ни ја их се нећу нагледати!

— Доста, не кукај, баба! Није козак за то, да се заноси са женама. Ти би их обојицу сакрила под скут, па квоцала на њима као квочка на јајима. Иди, иди, па нам што брже постави на сто све, што има. Не требају нам уштипци, медењаци, маковаче и остали слаткиши; довуци ти нама читава овна, козу донеси, дај медовине од четрдесет година! И подоста ракије, немој ракије са зачинима, немој оне са сувим грожђем и којекаким травама, него чисте препеченице, да нам игра и ври, као бесна.

И Буљба поведе своје синове у собу, одакле нагло истрчаше две лепе девојке, слушкиње, с низовима дуката око врата, које су успремале собе. Као што се видело, оне су се поплашиле од доласка младих панова, који ником нису опраштали, или су само хтеле одржати свој женски обичај: вриснути и нагло побећи, кад угледају мушкарца, па се дуго заклањати рукавом од големa стида.

Соба беше намештена по укусу онога времена, што се живо спомиње само у попевкама и у народним песмама, које већ више не певају по Украјини брадати старци слепци, уз тихо ударање у бандуру, пред нагрнулим око њих народом, — по укусу оног ратног, мучног времена, кад су се почеле заметати кавге и битке по Украјини због уније. Све је било чисто, обојено земљаном бојом. О зидовима — сабље, нагајке, мреже за хватање тица, алови и пушке, мајсторски израђен рог за барут, златна коњска узда и пута са сребрним плочицама. Прозори собни беху мајушни, с округлим мутним окнима, онаки какви се сад виђају само по старинским црквама, кроз које се није могло видети, док се малко не подигне покретно окно. Око прозора и врата беху црвени довратци. На полицама у угловима стајали су бокари, гостаре и бочице од зелена и плава стаклета, сребрне гравиране купе, позлаћене ракијске чашице свакојаке израде: млетачке, турске, черкеске, које су запале у Буљбину собу на разне начине преко треће и четврте руке, што је било

веома обично у она ратничка времена. Свуд унаоколо по соби брестове клупе; под иконама у горњем углу велики сто; широка пећ за запећцима, усецима и банцима, покривена бојеним, шареним плочицама, — све је то било врло добро познато нашој двојици младића, који су сваке године долазили пешке кући о распусту, а долазили су пешке зато што још нису имали коња и зато што није био обичај допуштати ђацима да јашу. Они су имали само дуге чуперке, за које их је могао продрмати сваки козак који носи оружје. Тек кад су пуштени из школе, Буљба им је послао два млада ждрепца из свога табуна.

Буљба је, кад су му дошли синови, заповедио да се сазову сви сатници и сви чинови из пука, ко се год буде затекао ту; па кад дођоше њих двојица и есаул Дмитар Товкач, стари његов друг, он им одмах приказа синове, говорећи;

— Погледајте, какви су то момци! Брзо ћу их послати на Сечу.

Гости се здравише и с Буљбом и с оба младића, и рекоше им, како добро чине и како за младића нема боље науке од Запорошке Сече.

— Де-те, панови браћо, седајте за сто, где је коме најзгодније. Е, синци! прво ћемо пијнути ракије! рече Буљба. — Боже, помози! Да сте ми здраво, синови моји: и ти, Остапе, и ти, Андрија! Дај, Боже, да сте свакад срећни на мегдану! да бијете неверника, и Турке да бијете, и Татарију да бијете; па кад и Леси почну што радити против вере наше, да и Лехе бијете. Де, пружи своју чашицу; је ли добра ракија, а? А како се каже латински ракија? То је баш оно, синко, што су Латини били лудаци: они нису ни знали, да има на свету ракије. Како се зваше онај, што је писао латинске стихове? Ја се слабо разбирам у књизи, па и не знам! Хорације, како ли?

„Гле ти бабка!“ помисли у себи старији син, Остап: „све зна матори угурсуз, а овамо се претвара да не зна.“

— Ја мислим архимандрит вам није дао ни да помиришете ракију, настави Тарас. — Него реците

право, децо, је ли да су вас добро мазали брезовим прутом и сировим трешњеваком и по леђима и по свему, што је год у козака? А, може бити, кад сте постали већ сувише паметни, онда су вас камџијама дерали? Јамачно, није само суботом, него вам се то дешавало и у среду, и четвртком?

— Не вреди, баћко, спомињати што је било, одговори хладно Остап; — било па прошло!

— Нека-де сад покуша! рече Андрија. — Нек се сад когод само закачи. Ето нек ми само дође сад под руку каква неверија, знала би она, шта је козачка сабља!

— Тако ваља, синко! Тако, Бога ми! Па кад је већ тако, онда идем с вама и ја! Идем, Бога ми! Ког ђавола да чекам овде? Ваљда да сејем ељду, да будем кућаник, да напасам овце, да чувам свиње, да се заносим ту са женом? Нек пропадне она: ја сам козак, ја нећу! Па шта је, ако нема рата? Идем с вама на Запорожје онако — да се мало проведем. Тако ми Бога, идем!

И стари Буљба поче мало по мало долазити, долазити у ватру, па тек сасвим плану, устаде иза стола, испрси се и лупи ногом.

— Сутра ћемо ићи! Зашто одгађати? Ког ћемо врага овде изседети? Што ће нам ова кућа? На што ће нам све ово? На што ови грчаци?

И, рекавши то, поче бацати и разбијати грчаке и бочице.

Јадна старица, која је већ навикла на таке поступке својега мужа, гледала је тужно, седећи на клупи. Она није смела ништа рећи; али, кад је чула таку њој страшну одлуку, није се могла уздржати да не заплаче; погледала је своју децу, с којом јој прети тако брз растанак, — и нико не би могао описати ону нему тежину њене туге, што је чисто треперила у њеним очима и на њеним грчевито стегнутим уснама.

Буљба је био страшно тврдоглав. То је био један од оних карактера, који су могли изнићи само у мучном XV веку у полудивљем куту Европе, кад су сву јужну првобитну Русију, коју беху оставили њени кнежеви, опустошиле и до земље спалиле неодољиве на-

језде монголских грабљиваца; кад је човек, пошто је изгубио кућу и кров, постао ту одважан; кад се насељавао на гаришту, на погледу страшним суседима и вечитој опасности, и навикао гледати им право у очи, а одучио се разбирати има ли каква страха на свету; кад је од ваикада мирни словенски дух био обузет ратничким пламеном те је постало козаштво — широк слободан мах руске природе, и кад су се сва пòреча, бродови, стрменита и згодна места поред обала напунила козака, којима нико ни броја није знао, те су храбри њихови другови право одговорили султану, кад је хтео да сазна колико их има: „Ко би их знао! има их у нас растурено по свој степи: где је год брешчић, ту је и козак".

То је био доиста необичан појав руске снаге: њега је искресало из народних груди огњило невољâ. Место пређашњих области, ситних варошица, пуних псара и хајкача, место ситних владалаца, који су се гложили и трговали варошима, никоше страшне насеобине, курења и околине, које здружи заједничка опасност и мржња против некрштених грабљиваца. Већ је свакому познато из историје, како су њихова вечита борба и немиран живот спасли Европу од необузданих напада, који су претили да је прегазе. Пољски краљеви, који су на једанпут постали, место области њих владалаца, господари тих пространих земаља, и ако беху далеко и нејаки, схватили су шта вреде козаци и колика је корист од таког ратничког, стражарског живота. Они су их подстицали и повлађивали том уређењу. Под њиховом удаљеном влашћу хетмани, избрани између истих козака, претворили су околице и курења у пукове и правилне округе. То није била редовна покупљена војска; њу нико не би ни видео; али кад буде рат и општи покрет, за осам дана, више не, долазио је сваки на коњу, са свом својом опремом, добивши само један дукат плате од краља, и за две недеље искупи се толика војска, колику не би могло искупити никако рекрутско купљење. Кад се сврши рат, — војник је одлазио у ливаде и њиве, на дњепарске бродове, ловио рибу, трговао, правио пиво, и

био слободан козак. Сувременици туђинци имали су право што су се дивили необичним његовим подобностима. Није било тог заната који козак не би знао: напећи ракије, склопити кола, натући барута, свршити ковачки, браварски рад и, још као додатак томе, лудо банчити, пити и опијати се, како се само Рус може опити, — то је он све био кадар.

Осем редовних козака, који су били дужни јавити се у време рата, могле су се у свако доба, кад је год велика потреба, накупити читаве гомиле добровољаца: ваљало је само да есаули прођу по трговима и збориштима свију села и варошица и да, попевши се на кола, завичу иза свега гласа: „Ај. ви, пивничари, пивари! Доста сте пиво варили, и ваљали се по запећцима, и својим гојазним телом муве хранили! Хајдете да течете славе и части витешке! Ај, ви, орачи, сејачи, овчари, женкари! Доста сте ишли за плугом, и каљали земљом своје жуте ципеле, и прикрадали се к женама и трошили снагу витешку! Време је да течете козачке славе!“ И те су речи биле — као варнице, кад падну на суво дрво. Орач је ломио свој плуг, пивари су бацали своје каде и разбијали бурад, занатлија и трговац опремао је ђаволу и занат, и дућан, разбијао грчаке по кући, — и све, што се год затекло, седало је на коња. Укратко, ту је руски карактер добивао силан, широк мах, снажно се испољавао.

Тарас је био један од старих кућића, пуковника: био је сав створен за ратнички немир и одликовао се грубом чврстином своје нарави. Тад се већ почео виђати утицај Пољске на руском племству. Многи беху већ попримали пољске обичаје, почели живети раскошно, држати господску послугу, соколове, ловце, давати гозбе, држати момке. То се Тарасу није допадало. Он је волео живети просто козачки и посваћао се с онима од својих другова, који су нагињали на варшавску страну, називајући их слугама пољских панова. Вечито немиран, сматрао је да је он законити бранилац православља. Самовласно је одлазио у села, где се год потуже на насиља арендаторска и на нове намете на

кућу. Сам им је са својим козацима пресуђивао и поставио је себи као правило, да се у три случаја треба увек машити сабље, а то је: кад комисари у чем не поштују старешине и стоје пред њима под капом; кад исмевају православље и не поштују обичај предачки, и, најзад, кад су непријатељи неверници или Турци, јер је сматрао да је у свакој прилици допуштено дићи на њих оружје у славу хришћанску.

Сад је он уживао кад помисли, како ће се са своја два сина појавити на Сечи и рећи: „Погледајте какве сам вам момке довео!“ како ће их приказати свима старим друговима, прекаљеним у бојевима; како ће гледати прве њихове успехе у ратној науци и у банчењу, које је поштовао такође као једну од главних врлина витешких. У први мах хтео је послати их саме; али кад је видео, како су млади, одрасни, лични, букнуо је његов војнички дух, и он је одлучио да сутра иде с њима, и ако то није била никака потреба, већ само његова тврдоглава воља.

Он је већ пословао и наређивао шта треба, одбирао коње и опрему за своје младе синове, завиривао у коњушњице и у стаје, изабрао слуге који ће с њима сутра ићи. Своју власт предао је есаулу Товкачу заједно с оштром наредбом, да одмах дође са свим пуком, чим он поручи са Сече. И ако се био развеселио, и ако му је глава још бучала од пића, опет није ништа заборавио; чак је заповедио да се напоје коњи и да им се наспе у јасле крупне и најбоље шенице, и дошао је уморан од својих послова.

— Е, децо, сад ваља спавати, а сутра ћемо већ гледати што Бог дâ. Него не стери нам постељу! не треба нам постеља; спаваћемо у дворишту.

Ноћ се тек почела спуштати; али је Буљба увек лéгао рано. Он се извалио на сагу, покрио се јагњећим кожухом, зато што је ноћни ваздух био доста хладан и зато што је волео покрити се потоплије, кад је био код куће. Он је брзо заркао, а за њим је заркало све двориште; све што је год лежало по разним кутовима, све је то заркало и зашикало.

Пре свију заспао је стражар, јер се он више од свију напио у част доласка младих панова.

Само једна мати није спавала. Спустила се крај узглавља својих милих синова, који су лежали један до другога; рашчешљавала њихову младу, немарно закушљану косу и квасила је сузама. Гледала је у њих она сва, гледала свим чулима, сва се претворила у само гледање и није могла да их се нагледа. Отхранила их је својим грудима; одгајила их, однеговала — и сад их само за тренут види пред собом. „Синови моји, моји мили синови! шта ли ће бити од вас? шта ли вас чека?“ говорила је, и сузе су се заустављале у борама, које беху измениле њено некад прелепо лице.

Доиста, она је била за жаљење, као и свака женска из тог ратничког века. Она је само за тренут уживала љубав, само у првој ватри страсти, у првој ватри младости, и већ је сурови преласник њен остављао зарад сабље, зарад другова, зарад банчења. Она је виђала мужа два — три дана у години, па после по неколико година није било од њега ни гласа. Па и кад се виђала с њим, кад су били заједно, какав јој је живот био? Трпела је увреде, па чак и бој; дочекивала је милошту, каква се чини само из сажаљења; била је као некако туђе биће у том скупу нежењених витезова, на које је дивље Запорожје набацивало сурови колорит свој. Њена младост без уживања прохујала је, и њени прелепи млади образи и груди прецвали су без миловања и покриле су их боре пре времена. Сва љубав, сва осећања, све што је год нежно и страсно у жене, — све се то у ње претворило у једно једино материнско осећање. Она се, са жаром, са страшћу, са сузама, вила, као степска чајка, над децом својом. Њене синове, миле синове њене одводе јој, — одводе зато да их никад не види! Ко зна! може бити, у првом боју одрубиће им Татарин главе, и она неће знати, где леже њихови остављени лешеви, које ће раскљувати грабљиве тице; а она би се сва заложила за сваку кап крви њихове. Она им је, јецајући, гледала у очи, кад их свемоћни сан поче већ

да своди, и помишљала: „Еда ли ће Буљба, кад се пробуди, бар одгодити одлазак за дан два; може бити, наумио је да тако брзо иде, што је много пио.“

Месец је одавно већ обасјао с небеске висине све двориште, пуно поспала света, густ врбак и висок коров, из ког се није видео плот, којим је двориште ограђено. Она је једнако седела код главе својим милих синовима, и ни за часак није одвајала очију од њих нити помишљала да спава. Већ су и сви коњи, опажајући да свиће, полегали по трави и престали јести; на врбама поче треперити горње лишће, и мало по мало треперење се спусти низ њих чак до земље. Она је преседела до сванућа, ни мало није била уморна и желела је у души, да се ноћ продужи, што је могућно дуже. Са степе се зачу гласно рзање ждребета; на небу се јасно указа румён.

Буљба се тек пробуди и скочи. Он се врло добро сећао свега, што је синоћ наређивао.

— Хеј, момци, доста сте спавали! Устајте, устајте! Напојте коње! А где је стара? (Тако је обично звао своју жену.) Брже, стара, спремај нам да једемо: далеко је путовати!

Једна старица, лишена и последње наде, пође у кућу невесело и посрћући. Док је она плачући спремала што треба за доручак, дотле је Буљба наређивао, тумарао по коњушници и сам изабрао за своју децу најбољу опрему.

Бурсаци су се на једанпут преобразили: место пређашњих каљавих чизама беху им на ногама чизме од црвена сафијана са сребрним потковицама; широке чакшире, с хиљаду набора и бора, утегнуте златним учкуром; о учкуру беху пришивени дуги ременићи, с кићанкама и осталим ситницама за лулу. Козакин црвене боје, од чохе што чисто гори као пламен, опасан шареним појасом; за појас задевени ковани турски пиштољи; сабља им куцка по ногама. Њихово лице, малко преплануло, чињаше се још лепше и веље; мали, црни бркови сад су му некако јасније осенчавали белину и здраву, снажну боју младићску; лепи

су били под оним црним јагњећим шубарама, са златним врхом.

Јадна мати! Кад их је угледала није могла ни речи изустити, и сузе су јој застале у очима.

— Па, синови, све је готово! Не треба оклевати! рече најзад Тарас. — Сад треба, по обичају хришћанском, да сви седнемо мало пред полазак.

Сви седоше, па чак и момци, који су стојали с поштовањем код врата.

— Сад благослови, мајко, своју децу! рече Тарас. — Моли Бога, да војују храбро, да свакад штите част витешку, да увек бране веру Христову, а ако то не чине — боље нек пропадну, нек им ни трага не буде на свету! Прићите, децо, мајци; молитва материна чува и на води и на сувоти!

Мати, слаба као мати, загрли их, извади две иконице, и обеси им о врат, јецајући.

— Нека вас чува... Мајка Божја... Не заборављајте, синци, вашу мајку... пошљите бар гласак од своје стране...

Више није могла говорити.

— Е, хајдемо, децо! рече Буљба.

Пред вратима су стојали оседлани коњи. Буљба скочи на свога Ђавола, који помамно устукну, кад осети на себи терет од двадесет пудова, јер је Тарас био веома тежак и гојазан.

Кад виде мати да су и њени синови посели коње, она јурну к млађему, коме се на лицу видело више неке нежности; ухвати за стремен, приви се уз седло његово и, с очајничким погледом, не пушташе га из својих руку. Два снажна козака узеше је пажљиво и унеше у кућу. Али чим они изиђоше на вратнице, она с пуном лакоћом дивокозином, која није одговарала њеним годинама, истрча на вратнице, непојамном снагом заустави коња и загрли једнога од синова с неком суманутом, безосећајном ватром. Опет је одведоше у кућу.

Млади козаци јахали су невесело и уздржавали се да не заплачу, јер су се бојали оца, који је такође био малко смућен, и ако се трудио да то сакрије. Дан је био мутан; зеленило је било отвореније; тице су цвркутале некако нескладно. Кад су мало одмакли, обазрели су се назад: њихов мајур чисто утонуо у земљу, само се виде над земљом два димњака њихове скромне кућице, и врхови дрвета, по којима су се пе́ли као веверице; још се простирала пред њима она ливада, по којој су се могли сетити целе историје свога живота, од оних година кад су се ваљали по росној њеној трави, па до оних година кад су на њој чекали црнооку козакињицу, која је бојажљиво прелетала преко ње на својим младим, брзим ногама. Ено још се види само ђерам на кладенцу, с привезаним у врху колским точком, како осамљен штрчи у небо; равнина, коју су прешли, већ им изгледа издалека као брдо и све собом заклони.

Збогом и детињство, и игре, и све, и све!

II

Сва три коњаника јахала су ћутећи. Стари је Тарас мислио о давнини: пред његовим очима пролазила је његова младост, његове године, његове протекле године, за којима козак увек жали, јер би желео да буде све млад док је год жив. Он је мислио, кога

ће наћи на Сечи од својих прећашњих другова. Рачунао је, који су већ помрли, а који су још живи. На његовој се зеници лагано заврте суза, и оседела глава његова сагну се невесело.

Синови његови мислили су друге мисли.

Него ваља казати мало више о његовим синовима. Кад им је било по дванаест година дати су у кијевску академију, јер су сви виђенији великаши у то време сматрали као неминовну потребу да школују своју децу, и ако се то радило зато да се после све сасвим заборави. Они су тада били, као и сви што су одлазили у бурсу, дивљачни, одгајени у слободи, и тамо би се већ обично малко угладили и добили нешто заједничко, по чем су наличили један на другога.

Старији, Остап, почео је своје поприште тим што је још прве године побегао. Њега су вратили, страшно истукли и посадили за књигу. Он је четири пута закопавао свој буквар у земљу, и четири пута куповали су му нов, пошто га нечовечно избију. Он би, без сумње, то поновио и пети пут, да му отац није дао тврду реч да ће га пуних двадесет година држати међ манастирским послужницима, и да се није унапред заклео, да он неће никад видети Запорожја, ако не изучи у академији све науке. Чудно је било, да је то рекао тај исти Тарас Буљба, који је грдио сваку ученост и који је, као што смо већ видели, саветовао деци да се никако њом не занимају. Од тада је Остап почео необично марљиво седети над досадном књигом и убрзо је дошао у ред најбољих.

Тадашња се наука страшно мимоилазила с начином живота: оне схоластичке, граматичке, риторичке и логичке финоће нису се дотицале времена, никад се нису примењивале нити понављале у животу. Они што су то учили, нису могли ни на што применити своја знања, па ма била и мање схоластична. Чак и тадашњи научници били су незналице горе од других, јер су били сасвим далеко од огледа. А уз то оно републичко уређење бурсе, она ужасна множина младих, снажних, здравих људи, све их је то

морало постаћи на рад који је био изван њиховог научног занимања.

Некад рђаво издржавање, некад честе казне глађу, некад многе потребе, које се пробуде у једром, здравом, снажном младићу, све то кад се скупи рађало је у њима ону предузимљивост, која се после развијала на Запорожју. Гладна бурса јурила је по кијевским улицама и нагонила свакога да буде на опрезу. Пиљарице, што су седеле на тргу, свакад су покривале својим рукама пироге, перece, семенке од бундева, као орлице своје тиће, чим угледају да пролази бурсак. Консул, који је, по својој дужности, морао пазити на поверене му другаре, имао је у својим чакширама тако страшне џепове, да је могао у њих стрпати сав дућан неопрезне пиљарице.

Ти су бурсаци били сасвим особит свет: у виши круг, где су били пољски и руски племићи, они се нису пуштали. Чак и војвода Адам Кисељ, при свем том што је био покровитељ академији, није их пуштао у отмен свет и наређивао је да их држе под већом стегом. Међутим, та је наредба била сасвим излишна, јер ректор и професори калуђери нису штедели прутова и камџија, и ликтори су, по њиховој заповести, често мазали своје консуле тако жестоко, да су се по неколико недеља чешали по својим чакширама. Многима од њих није то било баш ништа, и чинило им се нешто мало јаче од јаке забиберене ракије; другима су, најзад, веома додијале тако непрекидне батине, па су бежали на Запорожје, ако су умели погодити пут и ако их нису ухватили у путу.

И ако је Остап Буљба почео с великом марљивошћу учити логику и чак богословију, никако се није опростио неминовних батина. Наравно, то је све морало некако отврднути његов карактер и дати му ону чврстину, којом су се козаци увек одликовали. Остап је увек сматран као један од најбољих другова. Он је ретко предводио друге у смелим предузећима — да оберу туђ вотњак или градину, али је био свакад један од првих, који су се купили под заставу предузимљивога бурсака, и никад, ни у ком случају, није

издавао своје другове; никакве камџије ни батине нису га могле нагнати да то учини. Био је дрвенаст за остале наклоности, осем рата и разметног пировања; бар није готово никад о другом чему мислио. Био је искрен према равнима. Имао је доброту онаку, каква је само могла бити код таке нарави и у тадашње време. Њега су дирнуле у срце сузе јадне мајке, и само то једино смутило га је и нагнало да обори замишљено главу.

Млађи његов брат, Андрија, имао је осећања мало живља и као више развијена. Он се учио радије и без оног напрезања, с којим се обично прихвања науке тежак и јак карактер. Био је досетљивији од свога брата, чешће се јављао као коловођ доста опасног предузећа и каштo је, својом досетљивом памећу, умео избегнути казну, док је међутим његов брат, Остап, бацивши сву бригу на страну, скидао са себе свитку и легао на под, и не помишљајући да моли да му опросте. И он је горео жудњом за јунаштвом. али је уз то његова душа била приступачна и другим осећањима. Кад је претурио осамнаест година, потреба љубави планула је живо у њему; чешће се почела јављати женска у ватреним маштама његовим; слушајући философске диспуте, он је сваки час видео пред очима младу црнооку женску. Пред њега су непрестанце излазиле њене беле, гипке груди, нежна, прелепа, сва гола рука; па и халина, која се обавијала око њених девичких и снажних удова, дисала је у његовим маштама некаком неисказаном милином. Он је брижљиво крио од својих другова те покрете страсне младићске душе, јер је у тадашњем веку било и стидно и непоштено да козак помишља на женско и на љубав, док се није огледао у битки. Накратко он се у последње време ређе јављао као вођ какве руље, него је чешће врљао сâм по каквој пустој уличици кијевској, која је потонула у трешњеве вотњаке, усред ниских кућица, што примамљиво гледе на улицу. Каштo је залазио и у аристократску улицу, у садашњем старом Кијеву, где су живели малоруски и пољски племићи и где су куће билеograђене мало лепше.

Једанпут, кад се беше забленуо, натрча готово на њега интов некаког пољског пана, и кочијаш с прегрдним брковима, који сеђаше на свом седишту, ошину га доста ваљано бичем. Млади бурсак ускипе; с безумном смелошћу докопа својом снажном руком за стражњи точак и заустави интов. Али кочијаш, бојећи се да не дође до рачунања, ошину коње, они се отргоше — и Андрија, који срећом пусти точак, лосну на земљу, право лицем у блато. Веома јасан и хармоничан смех зачу се изнад њега. Он погледа горе и угледа на прозору лепотицу, какву још није видео од како се родио: црнооку и белу као снег, обасјан јутарњим руменилом сунчевим. Она се смејала од срца, и смех је давао блиставу јачину њеној заносној лепоти. Он је стао као укопан. Гледао је у њу, сасвим изгубљен, бришући расејано с лица свога блато, којим се још више умазао. Ко је била та лепотица? Хтеде да упита послугу, која је у гомили, богато одевена, стојала пред капијом, око једног младог бандуриста који је свирао. Али послуга удари у смех, кад угледа његово убрљано лице, и не удостоји га одговора. Једва једном дознао је, да је то била кћи ковнанског војводе који је дошао ту да проведе неко време.

Кад би ноћ, он се, са смелошћу какву само бурсаци имају, провуче кроз плот у врт, попе се на дрво, које беше пружило гране чак на кров кућни; с дрвета сиђе на кров, па се кроз димњак увуче право у спаваћу собу лепотичину, која је у тај мах седела пред свећом и вадила из својих ушију скупоцене обоце. Кад прелепа Пољакиња угледа изненадно пред собом непозната човека, она се тако уплаши да није могла ни једне речи изговорити; али кад је видела како бурсак стоји, оборивши очи, и како од бојажљивости не сме ни руком да макне, кад је познала да је то онај исти, што је пред њеним очима пао на улици, њу је наново обузео смех. Уз то није у Андријиним цртама било ништа страшно: он је био врло леп. Она се од срца смејала и дуго забављала с њим. Лепотица је била ветрогоња, као Пољакиња;

али њене очи, очи дивне, прострељиво сјајне, бацале су поглед дуг, као сталност. Бурсак није могао маћи руком и био је везан, као у врећи, кад му је кћи војводина слободно пришла, метнула му на главу своју сјајну диадему, обесила му о усне обоце и набацила на њега муселинску провидну шемизету с фестонима, везеним златом. Китила га је и правила с њим хиљаду свакојаких лудорија, с детињском распуштеношћу, којом се одликују ветренасте Пољакиње а која је једнога бурсака довела у још већу забуну. Он је био смешна фигура онако, како је зијао и гледао непомично у њене заносне очи.

У том се чуло на вратима куцање и поплашило је. Она му је заповедила да се сакрије под кревет, па чим је прошло то узнемиривање, зовнула је своју собарицу, робињу Татарку, и наредила јој да га пажљиво изведе у врт, па оданде да га испрати преко плота. Али наш бурсак није тако срећно умакнуо преко плота: пробудио се стражар и добро га мазнуо по ногама, а искупљене слуге тукле су га већ дуго на улици, докле га нису спасле брзе ноге. Пролазити поред куће после тога било је врло опасно, јер је у војводе било врло много слугу.

Он ју је видео још једанпут у цркви: она га је спазила и осмехнула се врло љубазно, као давнашњем познанику. Још једанпут видео ју је мимогред: а после тога је ковнански војвода убрзо отишао, и место прелепе црнооке Пољакиње извиривала је на прозор некака дебела особа.

Ето о чем је мислио Андрија, погнувши главу и оборивши очи у гриву свога коња.

А међутим их је степа већ одавно примила у свој зелени загрљај, и висока трава опколила их и сакрила, и само су се једине црне козачке шубаре виделе како промичу између њена влâћа.

— Е, е, е! А што сте се, децо, тако ућутали? рече најзад Буљба, кад се прену из своје замишљености: — као какви калуђери! Та нек иду до врага све бриге! Узмите луле у зубе, и запалимо, и ошинимо коње, и полетимо тако да нас ни тица не стигне!

И козаци полегоше по коњма и изгубише се у трави. Већ се нису виделе ни црне шубаре; само једина струја траве, која се повијаше, показивала је траг њиховог брзог хода.

Сунце се већ одавно помолило на рашчишћеном небу и својом животворном, топлом светлошћу обасјало степу. Све што је било невесело и сањиво на срцу козацима, на једанмах одлете; њихова срца отресоше се као тице.

Што су ишли даље, степа је бивала све лепша. Тад је сав југ, сва она просторија, која данас чини Нову Русију до самог Црног Мора, била зелена, недирнута пустиња. Никад није плуг заорао по неизмерним валима дивљега биља; само су га утабавали коњи, који су се крили у њему, као у шуми. Ништа у природи није могло бити лепше; сва површина земљина изгледала је као зелено-златан океан, по коме је попрскано милионима разних боја. Кроз танке, високе стабљичице траве провиривао је плав, сиваст и љубичаст различак; жути прѣштак издвајао се навише својим пирамидалним вршком; бели спориш белио се на површини својим капицама налик на штитиће; влат шенице, донесен Бог зна откуд, сазревао је у том густишу. Око танког њиховог корења промицале су препелице, истегнувши своје вратове. Ваздух је био пун хиљадама свакојаких тичјих цвркута. Под небом су непомично стојали јастреби, раширивши своја крила и упревши своје очи у траву. Са стране је допирало гакање гомиле дивљих гусака у Бог зна ком далеком језеру. Из траве се дизала одмереним летом чајка и раскошно се купала у плавим валима ваздушним. Ено како је нестаде у висини и само се указа као једна црна тачка; ено како се преврте крилима и беласну према сунцу!.. Ђаво вас однео, степе, како сте лепе!..

Наши су се путници заустављали само за неколико минута да ручају, и тад је гомилица козака, која је ишла с њима и у којој је било њих десетак, слазила с коња, дрешила дрвене чутуре с ракијом и тикве, којима су се служили место судова. Јели су

само хлеба са сланином или приганице, пили су само по једну чашицу, само да се поткрепе, јер Тарас Буљба није никад дао да се уз пут много пије, и настављали су пут до мрака.

У вече се степа сва сасвим промењивала: сва шарена просторија обасјавала се последњим јасним рефлексом сунчаним и поступно тамнела, тако да се видело, како сенка прелеће преко ње и постаје тамно зелена; испарења су се дизала све гушћа; сваки цвет, свака травка пуштала је мирис, и сва се степа димила миром. По плавкасто тамном небу беху, као неком дивовском кичицом, намазане широке бразде рујева злата; уретко су се белили као праменови лаки и провидни облаци, и веома свеж, бајан ветрић као морско таласање, тек је пиркао поврх траве и тек једва додиривао образе. Сва музика што је звучала дању, утишала се и заменила другом. Шарене текупице измилеле би из својих рупа, усправиле се на задње шапице и њихова се писка разлегала степом. Цврчање попаца чуло се јаче. По који пут зачула би се из каквог усамљеног језера дрека лабудова и одјекивала, као сребро, кроз ваздух.

Путници, пошто би се зауставили усред поља, изабрали би ноћиште, наложили ватру и наставили на њу котао, у ком су кували себи пу́ру; пара се одвајала и пушила косо у ваздух. Козаци би повечерали, па легли да спавају, пустивши по трави спутане коње своје. Они би полегали на свитке. У њих су право гледале ноћне звезде. Слушали су својим увом сав небројени свет инсеката, којих је било пуно по трави: све њихово цврчање, звиждање, звртање, — све се то звучно разлегало у ноћи, пречишћавало у свежем ваздуху и успављивало сањив слух. А ако би се ко од њих и дигао и устао мало, видео је степу засејану сјајним варницама бубица светњака. По који пут обасја се ноћно небо овде — онде далеким пламеном од сувога тршчака који се спаљује по ливадама и по рекама, и тамна поворка лабудова, који лете на север, осветли се на једанпут сребрно-ружичастом светлошћу, и тад се човеку чини, да лете преко тамног неба црвене мараме

Путници су путовали без икаквих догађаја. Нигде нису наишли на дрвета; све она иста бескрајна, отворена, прекрасна степа. Кашто се само заплаве са стране врхови удаљене шуме, што се отегла поред обала дњепарских. Само једанпут показао је Тарас

синовима мајушну тачку, која се црнила далеко у трави, и рекао им:

— Погледајте, децо, ено јури Татарин!

Мала главица с брковима беше упрла издалека право у њих своје узане очи, пољушкала мало ваздух,

као ловачко псето, па се, као срна, изгуби, јер виде да је козака тринаест.

— Де, децо, покушајте да стигнете Татарина! Немојте ни покушавати, — никад га нећете стићи: у њега је коњ бржи од мог Ђавола.

Али је Бульба при свем том био на опрезу, јер се бојао да нема где скривене заседе. Они су докасали до једне речице, што се звала Татарка, загазили у воду с коњма својим и дуго бродили низ њу, да сакрију траг, па су онда изишли на обалу и већ наставили пут даље.

За три дана после тога били су већ близу оног места, куд су пошли. У ваздуху на једанпут захлади; осетише близину Дњепра. Ено га беласа се у даљини и одвојио се од хоризонта као тамно платно. Пиркао је хладним таласима и ширио се ближе и ближе, и најзад захватио половину целе пòврши земаљске. То је било оно место Дњепра, где је он, дотле стешњен стенама, узимао најзад свој мах и бучао као море, разливши се по вољи, где су га острви бачени у његову средину, истискивали још даље из обала, и где су се таласи његови простирали широко по земљи, не наилазећи ни на камените одсеке ни на узбрдице.

Козаци су сишли са својих коња, ушли у сплату и, после три сахата пловидбе, били већ код обала острва Хортице где је тад била Сеча, која је врло често мењала своје станиште.

Гомила света свађала се на обали с возарима. Козаци наместише опрему на коњма. Тарас се испрси, попритеже јаче појас свој и поносито погледа руком бркове. И његови млади синови прегледаше се од пете до главе, с неким страхом и нејасним задовољством, и сви заједно уђоше у подграђе, које беше за пô врсте од Сече. Кад су ушли, заглуши им уши педесет ковачких чекића, који коваху у двадесет и пет вигњева, ископаних у земљи и покривених бусењем. Снажни кожари седели су под настрешницама над вратима на улици и својим јаким рукама гњечили говеђе коже; под шатрама су седели ситничари с гомилама кремења, огњилима и барутом; Јерменин

извешао скупоцене мараме; Татарин окреће на ражњевима овнујске бутове у тесту; Јеврејин пружио напред своју главу, па цеди ракију из буренцета. Али први, на ког наиђоше беше један Запорожац, који је спавао насред пута, разбацивши и руке и ноге. Тарас Буљба није могао да не стане и да га не погледа.

— Их, како се дивно разбашио! Пих, каква красна фигура! говорио је, зауставивши коња.

И доиста, то је била доста дрска слика: Запорожац, као лав, раширио се на путу; његов поносито устурен чуперак захватио по аршина земље; чакшире од скупоцене црвене чохе умрљане катраном да покаже како их сасвим презире.

Пошто га се Буљба нагледао, он се провлачио даље узаном улицом, коју беху закрчили мајстори, који су радили свој занат, и људи свакојаке нације, који су напунили то подграђе на Сечи, што је било налик на вашар и што је одевало и хранило Сечу, која је умела само да се проводи и да бије из пушака.

Најзад, прођоше подграђе и угледаше неколико разбацаних кућа, покривених бусеном или, татарски, ћечетом. Код неких беху намештени топови. Нигде се није видео плот, нити оне ниске кућице с настрешницама на ниским дрвеним стубићима, какве беху у подграђу. Мали бедем и засека, које није ама нико чувао, показиваху страшну небригу. Неколико крупних Запорожаца, што су лежали с лулама у зубима на самом путу, погледаше их доста немарно и не помакоше се с места. Тарас пажљиво прођаха са синовима између њих, рекавши:

— Да сте здраво, панови!

— Да сте здраво и ви! одговорише Запорошци.

Свуд, по свем пољу, шаренио се народ у сликовитим гомилама. По поцрнелим лицима видело се, да су сви били очврсли у биткама, да су окушали свакојаке незгоде. Дакле ето ње, Сече! Ето оног гнезда, одакле излећу ти козаци, поносити и снажни, као лавови! Ето одакле се разлева слобода и козаштво по својој Украјини!

Путници изјахаше на пространу пољану, где се обично искупља збор. На великом изврнутом бурету сеђаше један Запорожац без кошуље; држао ју је у рукама и полагано зашивао на њој рупе.

Опет им прегради пут читава гомила свирача, међу којима је играо млад Запорожац, затуривши капу и узмахајући рукама. Он је само викао:

— Живље свирајте, свирачи! Не штеди, Томо, ракије православним хришћанима!

И Тома, с модрицом испод ока, давао је без рачуна свакому који се придружи по грдну гостару.

Поред младог Запорошца цупкаху четири стара доста ситно ногама, завитлају се као вихор у страну, готово иа главу свирачима, па се на једанмах опусте, ударе поклецивати и бити, круто и снажно, својим сребрним потковицама равно утабану земљу. Земља је потмуло тутњила свуд у наоколо, а кроз ваздух се далеко чуло хопкање и трупкање од звучних потковица на чизмама. Али је један живље од свију подвикивао и летео за другима у игри. Чуперци му се вијорили на ветру, снажне груди беху све раздрљене; топал зимски кожух беше обукао, а зној је лио с њега као из ведра.

— Та скини бар кожух! рече му најзад Тарас: — Видиш, каква је врућина.

— Не могу! викну Запорожац.

— Зашто?

— Не могу; јер сам таке нарави: попијем све што скинем.

А шубаре већ није било на том момку, ни појаса преко кафтана, ни везене мараме; све отишло куд треба.

Гомила је расла; играчима су се придруживали други, и човек није могао, да му не заигра срце, кад погледа, како то све игра игру најслободнију, најбешњу, какву је икад свет видео, која се по својим снажним изуметницима назвала: козачић.

— Их, да ми није коњ! узвикну Тарас: — пустио бих се, заиста бих се пустио и ја у игру.

Али се међутим почеше вијати у гомили и стари чуперци, који су више пута бивали старешине и које

је због заслуга поштовала сва Сеча. Тарас убрзо нађе многе познанике. Остап и Андрија слушали су само како се здраве:

— А, то си ти, Печерица! Здраво, Козолупе!

— Откуд тебе Бог нанесе, Тарасе?

— Како ти овамо допаде, Длето? Здраво, Кирђага! Здраво, Густи! Ко се надао да ћу тебе видети, Ремене?

И витезови, који се беху искупили из свега слободнога света источне Русије, стадоше се љубити, и одмах се зачуше питања:

— А шта ради Касијан? Како Бородавка? Како Калопер? Шта чини Пидсишок?

И Тарасу Буљби само одговориште: да је Бородавка обешен у Толопану, да су с Калопера одерали кожу под Кизикирменом, да је Пидсишкова глава усољена у бурету и послана чак у Цариград.

Обори главу стари Буљба и замишљено рече:

— Добри то беху козаци!

III

Већ је прошло близу недељу дана од како је Тарас Буљба са својим синовима на Сечи. Остап и Андрија слабо су се занимали војничком школом. Сеча није волела да се труди око војничког вежбања и да губи време; младеж се васпитавала и учила на њој само окушајем, у самој ватри у биткама, које су због тог и биле готово непрекидне. Козаци су сматрали да је досадно занимати се у мирним данима изучавањем какве дисциплине, осем гађања у нишан, и покашто трке и јурења за зверком по степама и ливадама; све остало време трошило се на провођење — на то обележје широког разметања душевне слободе.

Сва је Сеча била необичан појав: то је било некако непрекидно пировање, весеље, које се почело хучно па изгубило свој свршетак. Неки су се занимали занатима, неки су држали дућане и трговали; али је

већина банчила од јутра до мрака, ако је у џеповима звецкала могућност и ако задобивено добро није још прешло у руке телалима и крчмарима. То опште пировање имало је на себи нешто што омађијава. То није био скуп пијаница, који су се опијали од бриге; него је био само махнит мах веселости. Сваки који тамо дође заборављао је и остављао све, што га је дотле занимало. Он је, може се рећи, пљунуо на своју прошлост и безбрижно се предавао слободи и друштву таких весељака, као што је и он, који немају ни родбине, ни куће, ни кућишта, осем слободнога неба и вечитог пира душе своје. То је изазивало ону помамну веселост, која се не би могла појавити ни из каквог другог извора. Приповетке и наклапања, усред искупљене гомиле, која се лено одмарала на земљи, биле су често тако смешне и имале таку јачину живог приповедања, да је ваљало имати сав хладнокрвни изглед једног Запорошца, па да човек сачува непомичан израз на лицу, да не мрдне ни брком, — ретка црта, којом се и данас одликује јужњак Рус од остале своје браће. Веселост је била пијана, хучна, али при свем том то није била чађава крчма, где се човек заборавља у весељу које га начини мрачним и нагрђеним; то је био узан круг школских другова. Разлика је била само у том, што су, место седења са сказаљком и место отрцаног тумачења учитељева, чинили испад на пет хиљада коња; што су, место ливаде где се играју лопте, биле у њих нечуване, безбрижне границе, којима је на погледу ломаљао Татарин своју брзу главу и непомично, сурово гледао Турчин у зеленој чалми својој. Разлика је била, што су они, место наметнуте им воље, која их је саставила у школи, сами од своје воље оставили оцеве и матере и бежали из родитељских кућа; што су ту били они, којима се већ врзло око врата уже и који су, место бледе смрти, угледали живот, и то живот у пуном маху; што су ту били они, који, по племенитом обичају, нису могли задржати у свом џепу пару; што су ту били они, који су дотле дукат сматрали као богаство, којима си, по доброти арендатора Јевреја, могао извртнути џепове без икаке бојазни

да ће што из њих испасти. Ту су били сви бурсаци, који нису хтели трпети академијске прутове и који нису изнели из школе ни једног слова; али су заједно с њима били и они, који су знали шта је то Хорације, Цицерон и римска република. Ту је било много оних официра, што су се после одликовали у краљевској војсци; ту је било много опробаних партизана, који су имали то племенито мишљење, да је све једно војевати где му драго, само нек се војује, јер не приличи човеку племићу да буде без боја. Много је било и таких, који су дошли на Сечу зато да могу после казати како су били на Сечи и како су већ прекаљени витези. Па кога ту није било? Та чудновата република била је управо потреба тога века. Љубитељи ратничког живота, златних купа, богатих златотканица, дуката и реала, могли су у свако доба наћи ту посла. Једини обожаваоци женскиња нису ту могли наћи ништа, јер ни у само подграђе Сече није смела завирити ни једна женска.

Остапу и Андрији учинило се веома чудно, што виде како долази на Сечу тако много народа и бар да когод запита: откуда су ти људи, ко су и како их зову? Они су ту долазили, као да се враћају у своју рођену кућу, одакле су тек пре један сахат изишли. Ко дође јави се само кошевому, који је обично говорио:

— Добро дошао! А верујеш ли у Христа?

— Верујем! одговори дошљак.

— А верујеш ли у Свету Тројицу?

— Верујем!

— А идеш ли у цркву?

— Идем!

— Де, прекрсти се!

Дошљак се прекрсти.

— Е, лепо! одговори кошеви: — иди у који хоћеш курењ.

Тим се свршавала сва церемонија.

Сва се Сеча молила Богу у једној цркви и готова је била да је брани до последње капи крви, ма да није хтела ни да чује за пост и уздржавање.

Само Јевреји, Јермени и Татари, које мами голема добит, усуђивали су се да живе и да тргују у подграђу, зато што Запорошци нису никад волели ценкати се, него колико рука извади из џепа новаца, толико су плаћали. У осталом, судбина тих лакомих на добит трговаца била је врло жалосна: они су били налик на оне, што се насељавају по подгорју Везува, јер чим у Запорожаца нестане новаца, они су обијали њихове дућаниће и узимали све џабе.

На Сечи је било више од шездесет курења, који су веома наличили на засебите независне републике, а још више на школу и бурсу деце, која живе све на готовини. Нико није ништа текао нити што држао код себе: све је било у рукама куренског атамана, који се због тог обично звао „баћко.“ У његовим рукама били су новци, хаљине, сав житак, саламата, каша, па чак и дрва; њему су давали новце на чување.

Често би се посвађали курењи између себе; тад је одмах долазило до боја. Курењи прекриле пољану и песницама ломе једни другима ребра, докле год једни не надјачају и не победе, а тад се почињало весеље.

Таква је била та Сеча, која је имала толике примамљивости за младе људе,

Остап и Андрија бацили су се са свим младићским жаром у то весело море, и за тренут заборавили и родитељску кућу, и бурсу, и све, што им је пређе узбуђивало душу, и предали се новом животу. Све је њих занимало: и весели обичаји на Сечи, и проста управа, и закони, који су им се каштo учинили чак и сувише оштри у такој самовољној републици.

Ако се козак пролопови, украде какву год ситницу, то се већ сматрало као поруга свему козаштву: њега су, као нечасна, привезивали за срамотни стуб и метали поред њега батину, којом га је сваки мимоходац дужан био ударити, докле га на тај начин не убију на мртво. Несплатишу дужника привезивали су веригама за топ, где је морао чамити дотле, док се когод од другова не реши да га откупи, плативши за њега дуг. Али је најјачи упечатак учинила на Андрију страшна

казна, одређена за убиство. Баш се десио ту, кад су ископали јаму, спустили у њу убилца жива и поврх њега метнули сандук у ком је био леш убијенога, па онда обојицу затрпали земљом. Дуго после тога једнако му се привиђало то страшно извршење казне и једнако му је излазио пред очи онај жив закопани човек заједно са страшним мртвачким сандуком.

Оба млада козака убрзо изиђоше на леп глас код козака. Често су, заједно с осталим друговима својега курења, а који пут са читавим курењем и са суседним курењима, излазили у степе да натуку небро-

јено много свакојаких степских тица, јелена и коза, или су излазили на језера, реке и отоке, одређене коцком сваком курењу, да запињу алове, мреже, и да вуку богат лов што ће бити доста за читав њихов курењ. И ако ту није било науке, у којој се козак огледа, ипак су се они већ истакли међу осталим младићима својом одважношћу и успехом у свачем. Гађали су вешто и поуздано у нишан, препливавали Дњепар уз воду — дело, за које се новак примао свечано у козачке кругове.

Али им је стари Тарас спремао други рад. Њему се није допадао такав беспослен живот — он је желео правог посла. Он је једнако смишљао, како би се покренула Сеча на одважно предузеће, где би се могао витез провести, како ваља. На послетку, једнога дана приђе кошевоме и рече му отворено:

— Шта мислиш, кошеви, време би било да се Запорошци крену куд?

— Немају се куд кренути, одговори кошеви, пошто извади из уста мајушну лулу и отпљуцну на страну.

— Како немају куд? Могло би се поћи на Турћију, или на Татарију.

— Не може се ни у Турћију ни у Татарију, одговори кошеви, узевши хладнокрвно опет своју лулу.

— Како не може?

— Тако. Обрекли смо султану мир.

— Ама он је неверник: а и Бог и Свето Писмо заповеда да бијемо неверникe.

— Немамо права. Да се нисмо заклели својом вером, онда би се, може бити, и могло; али сад не, не може се.

— Како се не може? Како ти то велиш: немамо права? Ама ја имам два сина, оба су младићи. Још ни једанпут ни један од њих није био у рату, а ти кажеш: „немамо права;“ а ти велиш: „не треба да иду Запорошци.“

— Али, то није у реду.

— Онда је, ваљда, у реду да се узалуд губи козачка снага, да пропадне човек као псето, без добра дела, да ни отаџбини, ни свему хришћанству не буде од њега никаке користи? Па зашто ми онда живимо, за ког врага живимо? Растумачи ти мени то. Ти си човек паметан, нису те узалуд изабрали за кошевога: растумачи ми, зашто ми живимо?

Кошеви не оговори на то питање. То је био јогунаст козак. Он мало поћута, па онда рече:

— Рата свакако неће бити.

— Дакле неће бити рата? упита Тарас.

— Неће.

— Онда не вреди о том ни мислити?

— Ни мислити о том не вреди.

„А чекај ти, ђаволља траго!“ рече Буљба у себи: „запамтићеш ти мене!“ И одмах науми да се освети кошевоме.

Пошто се договорио с овим, с оним, дао је свима напојницу, и пијани козаци, њих неколицина, појурише правце на пољану, где су били привезани за стуб добоши, у које су обично ударали кад се сазива збор. Кад не нађоше маљице, које су се увек чувале код добошара, они зграбише у руке по цепаницу и почеше ударати у њих. На ту лупу дотрча први добошар, висок човек, с једним само оком, које му беше страшно дремљиво.

— Ко се усуђује ударати у добоше? завика он.

— Ћути! Узми маљице, па удри, кад ти се заповеда! одговорише старешине које беху пришле.

Добошар извади одмах из џепа маљице, које је понео уза се, јер је врло добро знао како се свршују таки догађаји. Грунуше добоши, — и убрзо се почеше искупљати на пољани, као бумбари, црне гомиле Запорожаца. Сви се искупише у округ, и после трећега добовања појавише се, најзад, старешине; кошеви с палицом у руци, знаком свога достојанства, судија с војничким печатом, писар с дивитом и есаул са штапом. Кошеви и старешине скидоше шубаре и поклонише се на све стране козацима, који су гордо стојали, подбочивши се рукама.

— Шта значи тај скуп? Шта хоћете, панови? упита кошеви.

Грдња и вика не дадоше му говорити.

— Остави палицу! Одмах остави палицу, ђаволи сине! Нећемо те више! викали су из гомиле козаци.

Неки од трезних курења хоћаху, како је изгледало, да се противе; али и трезни и пијани курењи ударише у песничање. Наста општа вика и дерњава.

Кошеви беше заустио да говори, али, знајући да га разјарена, самовољна гомила може за то измлатити на мртво име, што готово увек бива у таким приликама, — поклони се врло дубоко, остави палицу и нестаде га у гомили.

— Заповедате ли, панови, да и ми положимо знаке достојанства? упиташе судија, писар и есаул, и спремише се да одмах положе дивит, војнички печат и штап.

— Не, не, ви останите! завикаше из гомиле. — Нама је требало да отерамо само кошевога, зато што је жена, а нама треба човек кошеви.

— Па кога ћете сад изабрати за кошевога? упиташе старешине.

— Да изберемо Кукубенка! викаху једни.

— Нећемо Кукубенка! викаху други. — Рано је то за њега: још мирише на млеко.

— Нека Шило буде атаман! викнуше једни. — Да метнемо Шила за кошевога!

— Шило ти у леђа! раздера се гомила с грдњом. — Какав је он козак кад се пролоповио, пасји син, као Татарин? Нек иде до ђавола пијаница Шило!

— Брадатога, Брадатога метнимо за кошевога!

— Нећемо Брадатога! Нек иде Брадати ђаволој матери!

— Вичите Кирђагу! шапну Тарас Буљба некима.

— Кирђагу! Кирђагу! викала је гомила. — Брадатога, Брадатога! Кирђагу! Кирђагу! Шила! До ђавола са Шилом! Кирђагу!

Сви кандидати, кад чуше да се споменуше њихова имена, изиђоше одмах из гомиле, да не даду никака повода да ко помисли, да су они личним својим учешћем помагали да се изберу.

— Кирђагу! Кирђагу! орило се јаче од осталих. — Брадатога!

Почеше доказивати ствар песницама, и Кирђага одржа победу.

— Идите по Кирђагу! завикаше.

Одмах се одвоји од гомиле десетак козака; неки од њих једва су се држали на ногама, — толико се беху наљоскали, и одоше правце Кирђаги да му јаве да је изабран.

Кирђага, који је био мудар козак и ако беше веома стар, седео је већ одавно у свом курењу и као божем није знао ништа шта се догађа.

— Шта је, панови? Шта сте ради? упита он.

— Хајде, изабрали су те за кошевога!..

— Имајте милосрђа, панови! рече Кирђага. — Откуд сам ја достојан таке почасти! Како ћу ја бити кошеви! Та ја немам памети толико, да отаљавам таку дужност. Зар се баш нико бољи не нађе у свој војсци?

— Та хајде, кад ти се каже! завикаше Запорошци.

Двојица од њих докопаше га испод пазуха и, при свем том што се одупирао ногама у земљу, био је ипак довучен на пољану, а пратила га је псовка, мување остраг песницама, ногама, и световање:

— Не устежи се, ђаволји сине! Примај почаст, псино, кад ти је дају!

Тако је Кирђага уведен у козачки круг.

— Је ли, панови? повикаше свему народу они што га доведоше. — Пристајете ли ви, да нам овај козак буде кошеви?

— Сви пристајемо! завика гомила, и од вике је задуго грмело све поље.

Један од старешина узе палицу и поднесе је новом кошевоме. Кирђага, по обичају, одмах одби. Старешина поднесе по други пут, Кирђага одби и по други пут, па после већ, кад бй трећи пут, узе палицу. Усклик одобравања разлеже се по свој гомили, и наново загуди надалеко од козачке вике све поље. Тад иступише из средине народа четири најстарија козака, са седим брковима и седим чуперцима (на Сечи није било много старих, јер нико од Запорожаца није умирао од своје смрти), сваки узе у руку земље, која се тад беше разблатила од скорашње кише, и метнуше му је на главу. Мокра земља поче клизити с његове главе, потече низ образе и низ бркове, и све му се лице умрља блатом. Али је Кирђага стојао, не мичући се с места, и захваљивао козацима на почасти коју му чине.

Тако се свршио буран избор, коме, не зна се, јесу ли били тако ради остали, као што је био рад Бульба: тим се он осветио пређашњему кошевоме; а уз то је Кирђага био његов стари друг и ишао с њим

у једне исте походе и по суву и по мору, и делио оштрине и трудбе ратничкога живота.

Гомила се одмах разиђе да прослави избор, и наста тако весеље, какво Остап и Андрија нису дотле још видели. Крчме беху испроваљиване; медовина, ракија и пиво грабило се онако, без новаца; крчмарима је било мило и то, што су они остали читави. Цела ноћ прошла је у усклицима и песмама, у којима су се величала јуначка дела, и месец, који беше изишао, дуго је још гледао гомиле свирача, који су пролазли улицама с бачдурама, теорбанима и округлим балалајкама, и црквених појача, које су држалч на Сечи да певају у цркви и да опéвају запорошка дела. На послетку, пиће и умор поче савлаћивати снажне главе. И виђаше се, како час овде, час онде пада на земљу козак; како је другар загрлио другара, ражалио се и чак заплакао, па се извалио заједно с њим. Тамо је лесом легала читава гомила; онамо је неки бирао, како ће се боље наместити, па легао управо на кладу. Последњи, који је био понајјачи, још је изговарао некаке речи без везе; на послетку и њега обори јачина пића, и тај се прући, — и заспа сва Сеча.

IV

Сутрадан се Тарас Буљба већ договарао с новим кошевим, како да се крену Запорошци на какав год посао. Кошеви је био мудар и лукав козак, знао је Запорошце скроз, па изнајпре рече:

— Не може се погазити заклетва, никако не може, а затим поћута мало, па додаде: — Него опет, може се; заклетву нећемо погазити, него ћемо онако што смислити. Нека се само искупи народ, али да то не буде, као по мојој наредби, него онако од своје воље, — ви већ знате, како ћете то удесити, — а ја ћу са старешинама одмах дотрчати на пољану, као бајаги да ништа не знамо.

Није прошло ни сахат после њихова разговора, а већ ударише у добоше. Одмах се нађоше и пијани,

и неразумни козаци. Силество козачких шубара поврве на једанпут на пољану. Започе се говор:

— Ко? Зашто? Због чега добују на збор?

Нико не одговори.

На послетку поче се на овом и на оном крају разлегати:

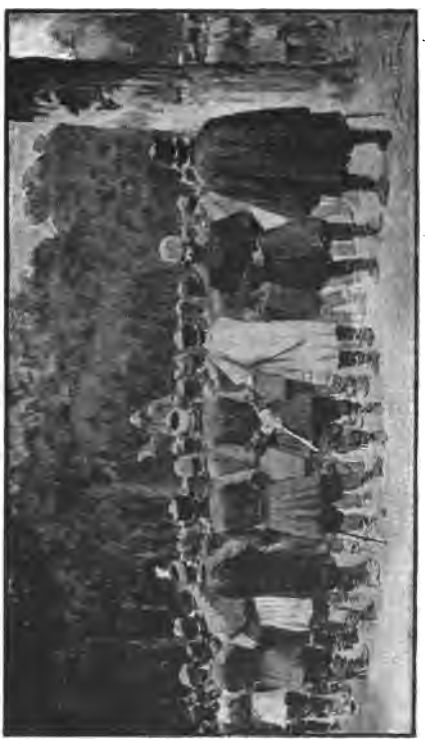

— Ето узалуд пропада снага козачка: нема рата Старешине се ето оленили све од реда, очи им се не виде од дебљине! Баш се види да нема правде на свету!

Други су козаци изнајпре слушали, па онда и они почеше говорити:

— И заиста нема никакве правде на свету!

Старешине се као изненадише кад то чуше. Најзад, кошеви изиђе напред и рече:

— Допустите, панови Запорошци, да рекнем коју!

— Говори!

— Па ето, добри панови, што се тога тиче, реч је сад о том, а и ви, може бити, знате то боље, како су се многи Запорошци позадуживали у крчмама Јевреjима и својој браћи толико, да сад ни сам ђаво нема вере. Па онда, опет што се тога тиче, реч је и о том, да има много и таких момака, који још нису очима видели шта је рат, а млад човек, — то и сами знате, панови, — не може живети без рата. И какав ће он бити Запорожац, кад није још ни једанпут убио неверника?

„Добро вели", помисли Буљба.

— Не мислите, панови, да ја, уосталом, то велим зато да нарушимо мир: сачувај Боже! Ја то само онако велим. А уз то наш храм Божји, — грехота је рећи, какав је: ето има већ толико година, како, по милости Божјој, стоји Сеча, а до сад не само што је црква споља, него су чак и иконе без икака накита; да се бар ко сетио да им скује сребрну ризу; добиле су само оно, што су им завештали други козаци; па и прилог им је био сиромашки, јер су готово све попили још за живота. Дакле, ја вам ово говорим не зато, да почнемо рат с неверницима: ми смо обећали мир султану, и била би нам велика грехота, јер смо се заклели по нашем закону.

„Ама шта он то заплеће?" рече Буљба у себи.

— Да, дакле видите, панови, да се рат не може почети: не заповеда витешка част. Него ево шта ја, по својој слабој памети, мислим: да пустимо с чуновима само младиће, нек малко прокрстаре око обала по Натолији. Како мислите, панови?

— Води, води све! завика гомила са свих страна. — Готови смо главе дати за веру.

Кошевн се препаде; он никако није хтео кретати све Запорожје: њему се чинило да је у тој прилици неправедно раскинути мир.

— Допуштате ли, панови, да вам још једну рекнем?

— Доста! викали су Запорошци. — Бољу нећеш рећи.

— Кад је тако, онда нек буде тако. Ја сам слуга ваше воље. Већ је познато, а зна се и из Светог Писма, да је глас народа — глас Божји! Што сав народ смисли, паметније од тог не може се смислити. Само ево шта: ви знате, панови, да султан неће оставити без казне оно задовољство, којим се буду забављали младићи. Него кад бисмо за то време били спремни, и кад бисмо имали нову војску, онда се не бисмо никог бојали. Па онда за време одласка може и Татарија напасти: они, турска пашчад, не насрћу с лица нити смеју доћи домаћину у кућу, него уједају остраг за пете, и љуто уједу. Па кад је већ дотле дошло, право да кажем, немамо доста ни чунова спремних, па ни барута није натучено толико, да бисмо се могли сви кренути. А ја сам, ето, рад: ја сам слуга ваше воље.

Лукави атаман уђута. Гомиле почеше да се договарају, куренски атамани да се саветују; срећом пијаних је било мало, те пристадоше да послушају паметан савет.

И тог истог часа диже се неколико људи на супротну обалу Дњепра, у војну оставу, где се у неприступним тавницима, испод воде и у трсци, скривала војничка благајница и један део оружја добивеног од непријатеља. Сви остали полетеше чуновима да их прегледају и спремају за пут. За тренут се напуни обала гомилом народа. Дође неколико дрводеља са секирама. Стари, препланули од сунца, плећати, чврсти на ногама Запорошци, проседих и црних бркова, беху засукали чакшире, па стоје до више колена у води и свлаче јаким ужетима чамце с обале. Други вуку готове суве греде и свакојаку дрвенарију. Овде крпе даскама чамац; онде му извртнули дно горе, па га затискују и мажу смолом; онамо су, по козачком обичају привезивали уз бокове другим чамцима свежњеве дугачке трске, да их морски талас не потопи; тамо даље дуж целе обале наложили су ватре и топили у бакреним казанима смолу за залевање лађа.

Вичнији и старији поучавали су млађе. Лупа и радничка вика дигла се по свој околини; сва се обала таласала и кретала као жива.

У тај мах поче се припињати уз обалу велика сплáта. Гомила људи што беше на њој махала је рукама још издалека. То беху козаци у издрпаним свиткама. Лоше одело (многи нису имали на себи ништа, сем кошуље и кратке луле у зубима) показивало је, да су или малочас умакли од какве невоље, или се толико запили, да су попили све, што је год било на њима. Између њих одвоји се и стаде напред онизак, плећат козак, човек око својих педесет година. Он је викао и махао руком највише; али од лупе и вике радничке није се чуло шта вели.

— Које добро? упита кошеви, кад сплата стаде уз обалу.

Сви радници прекидоше своје радове и, подигнувши секире и длета, гледаху шта ће бити.

— Несрећа! викну онизак козак са сплате.

— Каква?

— Допуштате ли, панови Запорошци, да говорим?

— Говори!

— Или хоћете, може бити, да сазовете збор?

— Говори, сви смо овде.

Сав се народ саби у једну гомилу.

— А зар ви нисте ништа чули шта се ради по хетманштини?

— А шта се ради? упита један од куренских атамана.

— Е! Шта? Види се, да вам је Татарин затиснао лепком уши, па нисте ништа чули.

— Па говори, шта се тамо ради?

— Па ради се оно, што још нисте видели, од како сте се и родили и крстили.

— Та казуј нам, шта се ради, псећи сине! подвикну један из гомиле, јер, као што се виђаше, беше изгубио стрпљење.

— Сад је тако време настало, да већ ни свете цркве нису наше.

— Како нису наше?

— Сад су их Јевреји закупили. Ако не платиш унапред Јеврејину, не може се ни служба служити.

— Шта говориш ти?

— И ако пасји Јеврејин не метне својом нечистом руком белегу на свету поскуру, не може се ни поскура освештати.

— Лаже тај, панови браћо, не може бити да нечисти Чивутин меће белегу на свету поскуру!

— Слушајте! да вам још и ово испричам: сад се и ксјонзи возе на двоколицама по свој Украјини. Али није зло што се возе на двоколицама, него је зло, што више не прежу у њих коње, него просто православне хришћане. Слушајте! да вам још и ово кажем: већ, говори се, Јеврејке шију себи сукње од поповских одежда. Ето шта се ради по Украјини, панови! А ви седите ту на Запорожју, и проводите се, и види се да вам је Татарин толико задао страха, да већ немате ни очију ни ушију, — ништа немате, па и не чујете, шта се ради у свету.

— Стој, стој! прекиде га кошеви, који је дотле стојао, оборивши очи у земљу, као и сви Запорошци, који се у крупним стварима нису никад подавали првој ватри, него ћутали и међутим у тишини прикупљали страшну снагу негодовања. — Стој! да и ја рекнем реч. А ви (ђаво вам тако и тако драо вашег баћка!) — шта сте ви радили? Зар није било у вас сабаља, а? Како сте допустили тако безакоње?

— Е! како смо допустили тако безакоње!.. А да ли бисте ви покушали што, кад је било самих Леха педесет хиљада, па је, што да кријем срамоту, било паса и међу нашима — већ су примили њихову веру.

— А ваш хетман, а пуковници шта су чинили?

— Пуковници су починили таке ствари, да не дâ Бог никоме од нас.

— Како?

— Тако, те сад хетман, опрљен у бакреном бику, лежи у Варшави, а пуковничке руке и главе носају по вашарима те показују свему народу. Ето шта су починили пуковници!

Усколеба се сва гомила. Испрва наста по свој обали тајац онако као што бива пред страшну олују, па се онда на једанпут чуше речи и сва обала загрија:

— Шта! зар Јевреји да држе под закуп хришћанске цркве! Зар ксјонзи да прежу у кола православне хришћане! Шта! зар допустити така мучења на руској земљи од проклетих неверника! Зар да поступају тако с пуковницима и хетманом! Ама неће тога бити, неће бити!

Таке су речи прелетале по свим крајевима. Загрејаше Запорошци и осетише своју снагу. Ту сад није било узбуне лакоумнога народа: узбунили су се карактери чврсти и јаки, који се нису брзо накаљивали, али кад су се накалили, чували су упорно и дуго у себи унутрашњи жар.

— Повешајмо сву Чивутарију! чу се из гомиле. — Нек не шију од поповских одежда сукње својим Чивуткама! Нек не мећу белеге на свете поскуре! Подавимо их, поганце, све у Дњепру!

Те речи, што их изговори неко из гомиле, пролетеше као мућа по свима, и гомила јурну у подграђе с намером да исече све Јевреје.

Јадни синови Израиљеви, изгубивши све присуство свога и онако слабог духа, крили су се у празну ракијску бурад, у пећи, и чак су се завлачили под сукње својим Јеврејкама; али су их козаци свуд налазили.

— Сјајни и велемоћни панови! викао је један висок и дугачак, као батина, Јевреји, помоливши из гомиле својих другова јадно своје лице, нагрђено од страха. — Сјајни и велемоћни панови! Дајте нам да рекнемо само реч, једну реч! Казаћемо вам тако нешто што још никад нисте чули, — тако важно, да се ни казати не може, колико је важно!

— Па добро, нека кажу, рече Буљба који је свакад волео саслушати окривљенога.

— Светли панови! рече Јевреји. — Таких панова није још никад виђано, никад, Бога ми! Тако добрих, красних и храбрих није још било на свету. (Глас му се губио и дрхтао од страха.) Како је могућно, да ми мислимо о Запорошцима штогод ружно!

Они што арендаре по Украјини нису никако наши! Тако ми Бога, нису наши! Оно и нису Јевреји; оно су ђаво ће их знати шта; оно су тако нешто да га пљунеш па да бациш! Ето и они ће казати. Је ли истина, Шљома, или ти, Шмуле?

— Истина, Бога ми! одговорише из гомиле Шљома и Шмул у издрпаним антеријама, оба бледи, као крпа.

— Ми још никад нисмо кришом шушкали с непријатељима, а за католике нећемо ни да чујемо: ђаво им се приснио! Ми и Запорошци, као браћа рођена....

— Шта? Зар Запорошци и ви браћа? рече неко из гомиле. — Нећете то дочекати, проклети Чивути! У Дњепар, панови, побацајте све поганце.

Те речи беху као сигнал. Зграбише Јевреје испод пазуха и почеше их фурати у таласе. На све стране разлегаше се жалосна дрека, али су се сурови Запорошци само смејали, гледајући, како Јеврејске ноге у папучама и чарапама млатарају по ваздуху.

Један говорник, који сам навуче себи зло на врат, искочи из кафтана за који га беху ухватили, у самом пегавом, узаном прснику, обисну Буљби око ногу и мољаше га жалостиво:

— Велики господине, светли и велемоћни пане! Ја сам познавао и вашега брата, покојнога Дороша! Био је војник на дику свему витештву. Ја сам му дао осам стотина дуката, кад му је затребало да се откупи из ропства у Турчина...

— Ти си познавао брата? упита Тарас.

— Бога ми, познавао сам! Био је милостив пан.

— А како ти је име?

— Јанкељ.

— Добро, рече Тарас, па се онда, пошто мало размисли, окрете козацима и рече: — Биће увек времена да се Јевреjин обеси, кад то устреба; а за данас га дајте мени.

Кад то рече, Тарас га поведе своме возу, поред кога су стојали његови козаци.

— Хајде, завуци се под кола, лези ту и не мичи се, а ви, браћо, немојте пустити Јевреjина да оде.

Кад то рече, он се крете на пољану, јер се већ одавно искупљала ту сва гомила. Сви су очас оставили и обалу и опремање чамаца, јер је сад био пред њима поход по суву, а не морски, и сад нису требале лађе ни козачки чамци, него теретна кола и коњи. Сад су већ сви хтели да пођу, и стари, и млади; сви су по договору свих старешина, курењских, кошевога, и по вољи све запорошке војске одлучили да иду право на Пољску, да се освете за све зло и поругу вере и козачког гласа, да накупе ћара од вароши, да ужегу пожар по селима и њивама, да пусте далеко по степи глас о себи. Све се одмах спремало и оружало. Кошеви чисто израсте за читав аршин. То већ не беше онај бојажљиви извршилац ветренастих жеља слободнога народа: то беше неограничен заповедник, то беше деспот, који уме само заповедати. Сви самовољни и левенте витезови стајали су уредно у редовима, с поштовањем оборивши главе, и нису смели подићи очију, кад је кошеви издавао заповести: он их је издавао тихо, не узвикујући и не журећи се, него полагано, као стари, веома вичан у послу козак, коме није првина што извршује паметно смишљена предузећа.

— Прегледајте, све прегледајте лепо! тако он говораше. — Поправите кола и катранице, опробајте оружје. Не носите много уза се одела: по кошуљу и по двоје чакшире на козака, и по лончић саламате и тучена проса — више да не буде ни у кога! За храну ће бити у колима свега што треба. Сваки козак нек поведе по два коња! И нек се потера двеста пари волова, јер на бродовима и подводним местима требаће волови. Али највише се држите реда, панови. Ја знам, има међу вама таких, који, чим Бог дадне какву добит — одмах онај час стану цепати ћитајку и скупоцену кадиву себи на обојке. Оканите се те ђаволје наваде, отурајте сваке дроњке, узимајте само оружје, ако се деси добро, и дукате, или сребро, јер су то згодне ствари и ваљају у свакој прилици. И ево вам, панови, унапред кажем: ако се ко у походу напије, нема му никака суда, наредићу да се као пас привуче до кола, па ма ко он био, макар то био најјуначнији козак у

свој војсци; као пас биће на месту убијен и бачен без икаког погреба да га тице кљују, јер пијаница у походу није достојан хришћанског погреба. Ви, младићи, слушајте у свему старце! Ако зврцне куршум, или мазне сабља по глави, или по другом чему, не обзирите се много на то: размутите метак барута у чашици ракије, попијте у један гутљај и све ће проћи — неће бити ни грознице; а на рану, ако није велика, привијте само земље, пошто је најпре замесите пљувачком на длану, па ће рана зарасти. А сад де на посао, на посао, момци, али не хитајте, него се лепо лаћајте посла!

Тако изговори кошеви, и чим он сврши беседу своју, сви се козаци онај час латише посла. Сва се Сеча отрезни, и нигде се није могао наћи ни један

пијан, као год да их није никад било међу козацима. Једни су поправљали наплатке на точковима и мењали осовине у колима; једни су сносили на једна кола вреће с провијантом, а на друга товарили оружје; једни су догонили коње и волове. На све стране чуо се коњски топот, огледно пуцање из пушака, звецкање сабаља, рика волова, шкрипа кола што се заокрећу, говор и јасна вика и погоњење. И убрзо се отеже далеко, далеко низ све поље козачки табор. И много би ваљало трчати ономе, ко би хтео да протрчи с једног краја његова до другог. У малој дрвеној цркви одслужи свештеник молепство, покропи

све светом водицом; сви целиваше крст. Кад се крете табор и пође са Сече, сви се Запорошци обазреше назад и рекоше готово у глас:

— Због ом, наша мајко! Нек те чува Бог од сваке несреће!

Пролазећи кроз подграђе, Тарас Буљба угледа, како је његов Јевреј ин, Јанкељ, већ разапео некаку шатру, па продаје кремење, завртаче, барут и свакојаке војничке потребе, што требају уз пут, па чак и колаче и хлебове. „Е гле ти врашког Јевреј ина!“ помисли Тарас у себи, па притера к њему коња и рече:

— Шта ћеш ти овде, будало? Зар хоћеш да те убију као врапца?

Место одговора на то, Јанкељ му приђе мало ближе и, пошто махну обема рукама, као да хоће да каже нешто тајанствено, рече:

— Нек нан само ћути и нек ником не говори: међ козачким возовима има један мој воз; носим свакојаке потребе за козаке и узгред ћу набављати сваки провијант тако јевтино, како још ни један Јевреј ин није продавао; хоћу, Бога ми; тако ми Бога, хоћу.

Тарас Буљба слеже раменима, зачуди се дрској јевреј ској нарави и одјаха к табору.

V

Убрзо обузе страх сву југо-западну страну Пољске. Свуд се разношаху гласови: „Запорошци! појавили су се Запорошци!..“ Све што се могло спасавати, спасавало се. Све се дизало и бежало, по обичају оног неурсђеног, безбрижног доба, кад се нису градиле ни тврђаве, ни замкови, него је човек, како било, подизао привремено своју кровинару. Мислио је: „па да не трошим на кућу рад и новце, кад ће је и онако слистити татарска најезда!“ Све се узрујало: неко мења волове и плуг за коња и пушку и одлази у пукове; неко се склања, одгони марву и односи што се год може однети. Налазили су се гдешто уз пут и таки, који

су с оружјем у руци дочекивали госте, али је више било оних што беже заранијe. Сви су знали, да је тешко борити се с бујном и ратничком гомилом, чувеном под именом запорошке војске, која у свом спољашњем самовољном нереду носи поредак, смишљен за оно време кад буде битка.

Коњаници су јахали, не оптерећавајући и не љутећи коње, пешаци су ишли трезвено за возовима, и сав се табор кретао само ноћу, а дању се одмарао и бирао за то пустаре, ненасељена места и шуме којих је тад било још доста. Напред су слате уходе и улаци да чују и сазнају где је што и како је. И често би се козаци на једанпут појавили онде, где су им се најмање надали, и тад се све опраштало са животом: пожари су обузимали села; стока и коњи, који се нису одгонили за војском, били су поубијани онде на месту. Рекао би човек, више су пировали, него ратовали. Данас би се коса најежила човеку од оних страшних трагова свирепства полудивљега века, које су Запорошци свуд остављали. Убијана су нејака деца, одрезиване дојке женама, гуљена кожа с ногу до колена онима што се пусте у слободу, — једном речи козаци су крупном монетом враћали пређашње зајмове. Прелат једнога манастира, чувши да се они приближују, пошље два калуђера, да им кажу, да се они не владају како треба, да међу Запорошцима и владом има погодба, да они газе своју обавезу према краљу, а уз то газе и свако народно право. „Кажи епископу од стране моје и од свих Запорожаца," одговорио је кошеви: „да се он ничег не боји; то козаци засад само припаљују и распаљују своје луле." И брзо је разориви пламен обузео величанствену опатију и њени колосални готски прозори гледали су сурово кроз израздвајане млазеве пламена.

Гомиле бегунаца калуђера, Јевреја, женскиња на једанпут напунише оне вароши, где је било какво год уздање у гарнизон. Касна помоћ, коју је влада покашто слала у омањим пуковима, или их није могла наћи, или би се поплашила, па окренула леђа чим их угледа и утекла на брзим коњма својим. Дешавало се

и то, да су се многе краљевске војсковође, који су дотле односили победе у пређашњим биткама, одлучивали, да здруже своју војску, па да се одупру Запорошцима. И тад су се највише окушали млади козаци, који су се клонили пљачкања, ћара и немоћног непријатеља, него пламтели од жеље да се покажу пред старима, да се огледају на мегдану с дрским и хвалисавим Лехом, који јордами на поноситу коњу, а на ветру му се лепршају устурени рукави од плашта. Весела је била то наука; већ су много задобили коњске опреме, скупоцених сабаља и пушака. За један месец дана ојачаше и сасвим се промениште тек јучерашња деца и посташе мужеви; црте њихова лица, у којима се досад видела некака младићска благост, постале су сад страшне и оштре.

А староме Тарасу беше мило видети, како су оба његова сина међу првима. Изгледало је, да је Остапу чим се родио одређен ратнички пут и мучно вршење ратних послова. Ни једанпут га није збунио нити забринуо никакав догађај; он је с мирноћом, готово неприродном за младића од двадесет и две године, могао за тренут ока измерити сав положај и сву опасност, и одмах наћи начина, како ће се од ње уклонити, али уклонити тако, да је после поузданије савлада. Већ су његови покрети почели носити обележје окушане поузданости и у њима се опажати дар потоњега вођа. Чврстина је дисала из његова тела, а његове витешке особине већ су добиле голему моћ лавових особина. „О, тај ће временом бити добар пуковник!“ говорио је стари Тарас: „јест, јест, добар ће бити пуковник, па још такав, да ће и бањка за појас заденути!“

Андрија се беше сав занео у чаробну музику куршума и мачева. Он није знао, шта је то размислити, или прорачунати, или заранијe измерити своју и туђу снагу. Он је у битки гледао махниту милину и занос: нешто гозбено назирао је у оним тренуцима, кад се у човека упали глава, кад пред очима све промиче и меша се, лете главе, с треском падају на земљу коњи, а он јури, као пијан, кроз фијук куршума, кроз севање сабаља, и задаје свакоме ударце, а не опажа

оне што их њему задају. Више пута дивио се отац и Андрији кад га види, како, покренут само једним ватреним заносом, нагне на оно, нашто се не би никад одважио хладнокрван и паметан козак, и како самим манитим нападом својим почини така чуда, да се задиве и они што су остарели у бојевима. Дивио се стари Тарас и говорио: „И он је — враг га не однео! — добар војник! Није као Остап, али је и он добар, добар војник!“

Војска је наумила да иде право на град Дубно, где је, како се проношаху гласови, било много државнога новца и богатих становника. Ишло се дан и по, и Запорошци се појавише пред градом. Становници наумише да се бране до последњег човека и до крајности, и волели су изгинути по тржиштима и на улици пред својим прагом, него пустити непријатеља у кућу. Око града беше висок земљани бедем; где је бедем био нижи, ту се истицао висок зид или дом, или, најзад, храстово прошће, те служило као заклон. Посада је била јака и опажала је какав је озбиљан посао чека.

Запорошци ватрено појурише на бедем, али бише дочекани силним картечом. Мештани и градски становници нису, као што се видело, хтели бити залудни, него су гомилама стојали на градском бедему. По њихову погледу могло се познати да су спремни на очајнички отпор; и женскиње се такође одважило да се бори, и осу се на главе Запорошцима камење, бурад, лонци, врела вода и, најзад, вреће песка, који им заслепи очи. Запорошци нису волели имати посла с тврђавама; опседати градове то није био њихов посао. Кошеви заповеди да се оступи и рече:

— Не мари, панови браћо, оступићемо; али нек нисам хришћанин него погани Татарин, ако пустимо ма једнога из града! Нека их нек поскапају, пси, сви од глади!

Војска оступи и опседе сав град, па, онако залудна, поче пустошити околину, палећи околна села, стогове неовршена жита, и пуштајући табуне коња на њиве, још нетакнуте српом, где се, као навлаш, повијало тешко класје, плод необичне летине која

беше тад обилато наградила све ратаре. Из града су с ужасом гледали, како се уништава оно што им је за живот потребно. А међутим су се Запорошци, пошто су растегли око целог града у две поворке своја кола, разместили на курења онако као на Сечи, пушили своје лулице, мењали се задобивеним оружјем, играли се орлова, колѝкали се и с убиственом хладноћом поглéдали на град. Ноћом су се ложиле ватре; кувари су у сваком курењу кували кашу у огромним бакреним казанима; код ватара које су сву ноћ гореле стојала је будна стража. Али Запорошцима брзо поче помало досађивати тај нерад и дуга трезноћа, која није у вези ни с каким послом. Кошеви заповеди да се удвоји порција вина, што се по који пут чинило у војсци, кад нема тешких ратничких послова и кретања.

Младићима, а особито синовима Тараса Буљбе, није се допао такав живот. Опажало се како је Андрији досадно. „Неразумна главо,“ говорио му је Тарас: „трпи, козаче, — бићеш атаман! Још није добар војник онај, који не изгуби кураж у озбиљном боју, него је добар војник онај, коме и кад је беспослен није досадно, који све издржи, и ма шта ти њему говорио, он ипак одржи своје.“ Али куд ће се сложити са старцем ватрен младић: друкчија је нарав у обојице, и другим очима гледају једну исту ствар.

Међутим стиже и Тарасов пук, доведе га Товкач; с њим дођоше још два есаула, писар и други чинови, а козака се беше накупило више од четири хиљаде. Било је међу њима доста и добровољаца, који су се сами, од своје воље, дигли, без икака позива, чим су чули шта се ради. Есаули су донели синовима Тарасовим поздравље од старе мајке и свакоме по иконицу од кипариса из межигорског кијевског манастира. Оба брата обесише на се свете иконе и нехотице се замислише, кад се сетише старе мајке. Шта ли им прориче и шта ли казује тај благослов? Прориче ли им победу над непријатељем и затим весео повратак у завичај са ћаром и славом да их довека певају у песмама бандуристи, или?.. Али је будућност непозната, и стоји пред човеком као јесенска магла, кад се дигне из мочарѝ:

лудо леђу по њој навише и наниже тице, лепећући крилима, а не распознају једна другу, голуб не види јастреба, јастреб не види голуба, и ни један не зна колико удаљено лети од своје погибије...

Остап је већ свршио свој посао и давно отишао куренима; а Андрија је, ни сам не знајући зашто, опажао неки терет на срцу. Већ су козаци свршили своју вечеру. Одавно се смркло, дивна јулска ноћ обавила ваздух; али он није одлазио куренима, није легао да спава и гледао је преко воље сву слику што беше пред њим. На небу су трепериле небројене звезде својим ситним и оштрим блеском. Поље беше надалеко заузето растуреним по њему колима, о којима висе катранице облевене катраном, а на којима је свакојако добро и провијант, наузиман од непријатеља. Поред кола, испод кола и подаље од кола — свуд су се видели поизваљивани по трави Запорошци. Сви су спавали у сликовитим положајима: неко потурио под главу торбу рогожњачу, неко шубару, неко се наслонио, просто, на бок свога друга. У сваког је козака била поодвојно сабља, самокрес, кратак чибучић и лула с бакреним пуљцама, гвозден пробојац и огњило. Крупни волови лежали су, подавивши ноге пода се, као велике белушкасте масе, и изгледали су као суро камење, растурено по низбрдици у пољу. Већ се поче дизати са свих страна из траве густо ржање заспале војске, а из поља му се одазиваху јасним рзањем ждрепци, којима не беше по вољи што су им ноге сапете.

У том се нешто величанствено и страшно умеша у лепоту јулске ноћи. То беху пожари што су догоревали далеко по околини. На једном се месту пламен мирно и величанствено дизао у небо; на другом месту наиђе на нешто запаљиво, па на једанмах избије као вихор, звижди и лети на више до самих звезда, и откинути прамени његови гасе се чак под високим небесима. Онамо опаљен црн манастир стоји страшно, као сурови картезијански калуђер, показујући при сваком одсеву своју мрачну величину; тамо гори манастирски вотњак: рекао би, чује се како пиште др-

вета, док их дим обавија, а кад избије пламен, он на једанпут обасја фосфорном, љубичасто-огњеном светлошћу зреле грожње шљива, или претвори у рујево злато крушке што се жуте овде и онде, а одмах међу њима зацрни се тело једног Јеврејина или калуђера, обешено о зиду на згради или о грани на дрвету, те пропада заједно са зградом у пламену. Изнад пламена вију се у даљини тице, које изгледају као гомила тамних ситних крстића на огњеном пољу.

Опседнути град беше, рекао би, заспао; врхови кула и кровови, и прошће, и зидови његови одсјахивали су од удаљених пожара.

Андрија је обишао козачке редове. Ватре, код којих су седели стражари, спремале су се да се сваки час угасе, па и стражари су спавали, пошто су се добро прихватили чега било с козачким апетитом. Он се мало зачуди такој безбрижности, и помисли у себи: „Срећа, што нема близу никаког јаког непријатеља и што се немамо чега бојати.“ На послетку, и он приђе једноме возу, попе се на њега и леже налеђице, потуривши под главу састављене руке; али не могаше заспати и дуго је гледао у небо; оно беше једнако раширено над њим; у ваздуху беше чисто и провидно; она густина звезда, што чини кумову сламу и што се пружа преко неба као кос појас, сва се светлила. Кашто се Андрија као занесе, и нека лака магла дремежа заслони за тренут над њим небо, па се затим оно опет рашчисти и наново се угледа.

У том му се учини, као да се обре пред њим некака необична слика људскога лица. Мислећи, да је то проста тлапња у сну, које ће одмах нестати, он отвори боље очи и угледа, како се баш нагла к њему нека изнурена сува особа и гледа му право у очи. Дуга, као угљен црна коса, неприбрана, рашчупана, вирила је испод црног покривала набаченог на главу; и необичан сјај погледа, и мртвачка боја лица, које се одликовало оштрим цртама, доводили су га пре на помисао, да је то утвора. Он се нехотице ухвати руком за пиштољ и викну готово дршћући:

— Ко си ти? Ако си нечист дух, изгуби ми се испред очију; ако си жив човек, у невреме си се нашалио — убићу те с места!

Место одговора на то, утвора принесе прст уснама и, рекао би, замоли га да ћути. Он спусти руку и стаде је пажљивије загледати. По дугој коси, врату и по у пола голим црним грудима познаде да је то женска. Али није била родом из тога краја: све јој лице беше тамно, изнурено болешћу; широке јагодичнице искочиле јако над опалим испод њих образима; узане очи ишле су као лучни разрез на више. Што је више гледао у њене црте, све је више налазио у њима нешто познато. На послетку, не-може отрпети, него упита:

— Казуј, ко си? Чини ми се, као да сам те познавао, или негде видео?

— Пре две године, у Кијеву.

— Пре две године, у Кијеву? понови Андрија, трудећи се да пређе све што се сачувало у његовој памети од пређашњег бурсачког живота.

Он се још једном добро загледа у њу, па на једанпут узвикну пуним гласом:

— Ти си Татарка! слушкиња госпођице, војводине кћери...

— Пссс! учини Татарка, склопивши молбено руке, дршћући сва и у исти мах осврћући се назад, да види, да се није ко пробудио од тако јаког узвика Андријиног.

— Казуј, казуј, откуд, како ти овде? упита Андрија, готово загушено, шапатом, који се сваког тренутка прекидао од унутрашњег узбуђења. — Где је госпођица? Је ли још жива?

— Она је ту, у граду.

— У граду? рече он и умало опет не узвикну, а осети како му сва крв појури к срцу. — А зашто је она у граду?

— Зато што је и стари пан у граду: већ је година и по, како је војвода у Дубну.

— Шта је, је ли удата? Та говори, како си чудна! шта ради сад...

— Други је дан како није ништа јела.

— Како?

— Ни у кога од градских становника нема већ одавно ни парчета хлеба, сви једу саму земљу.

Андрија се пренерази.

— Паночка те угледала с градскога бедема заједно са Запорошцима. Рекла ми: „Иди, кажи витезу: ако ме се сећа, нек дође к мени; ако се не сећа — нек ти дâ парче хлеба за старицу, моју мајку, јер нећу да гледам, како ми мати умире на моје очи. Боље нек ја умрем најпре, а после она. Моли га и обисни му око колена и ногу: и он има стару мајку, — нек ти за љубав њену даде хлеба!“

Много се свакојаких осећања пробуди и плану у младим грудима козаковим.

— Али како ти овде? Како си дошла?

— Тавником.

— Зар има тавник?

— Има.

— Где?

— Ти ме нећеш одати, витеже?

— Кунем ти се крстом светим!

— Кад се сиђе у јаругу и пређе поток, онде где је тршчак.

— И излази баш у град?

— Право код градског манастира.

— Хајдемо, хајдемо одмах!

— Али, тако ти Христа и Свете Марије, парче хлеба!

— Добро, биће. Стој овде поред кола, или боље легни на њих: неће те нико видети, сви спавају; ја ћу се сад вратити.

И он оде ка колпма, на којима беше провијант, што је припадао њихову курењу. Срце му је лупало. Сва прошлост, све што беше заглушено садашњим козачким бивацима, суровим ратничким животом, — све на једанпут изби на површину, а потопи садашњост. Опет искочи пред њега, као из мрачне морске пучине, поносита женска; наново блесну у његовом сећању прекрасне руке, очи, насмејана уста, густа смеђа коса, што се кудраво спустила по грудима, и сви гипки,

у симетричној хармонији створени, удови девичкога стаса. Аја, нису се они ни гасили, нису ни ишчезавали из груди његових, само су се склонили, да даду за неко време места другим јаким покретима; али су често бркали дубоки сан младога козака, и он је често, кад се пробуди, лежао расањен на постељи, а није, умео растумачити шта је томе узрок.

Он је ишао, и срце би му залупало јаче, јаче, кад само помисли, како ће је опет видети, и заклецала би му млада колена. Кад је дошао ка колима, беше сасвим заборавио, зашто је дошао: принесе руку к челу и дуго га је трљао, трудећи се да се сети шта треба да ради. Најзад се трже, свега га обузе страх: на једанпут му дође на ум, како она умире од глади. Он притрча возу и зграби неколико великих црних хлебова под пазухо; али одмах помисли: да ли та храна, што подноси за снажног, задовољног с оним што има Запорошца, не буде груба и неугодна за њен нежни склоп? У том се сети, како је кошеви синоћ карао куваре, што су од једанпут утрошили све ељдано брашно на саламату, кад би га било таман за три пута. Тврдо уверен, да ће наћи у казанима доста саламате. он извуче очев путни котлић и пође с њим кувару њихова курења, који спаваше код два казана, велика за десет ведара, под којима беше још топал пепео. Кад завири у њих, он се запрепасти, јер виде да су оба празна. Требало је надчовечје снаге па да се то све поједе, тим пре, што је у њихову курењу било мање људи, него у осталима. Он завири у казане других курења — нигде ништа! И нехотице му паде на ум пословица: „Запорошци су као деца: кад је мало — све поједу, кад је много — ништа не оставе.“

Шта да ради сад? Ама била је, чини му се, негде на возу очева пуна торба с белим хлебом, који су нашли, кад су опљачкали манастирску пекарницу. Он приђе правце очеву возу, али торбе не беше на колима: метнуо је Остап себи под главу, па се извалио на земљи и рче да се разлеже по свему пољу. Андрија зграби торбу једном руком и трже је на једанпут тако, да је глава Остапова спала на земљу, а он ђипи

бунован и, седећи онако затворених очију, завика што игда може:

— Држите, држите ђавољег Леха, а коња хватајте, коња хватајте!

— Ућути, убићу те! викну поплашено Андрија, замахнувши на њега торбом.

Али Остап и онако није више говорио, него се умирио и тако заркао, да се од његова дисања повијала трава, на којој је лежао.

Андрија се плашљиво обазре на све стране, да види да није буновна вика Остапова пробудила кога

од козака. И доиста једна чупава глава подиже се у оближњем курењу, поведе очима тамо и амо, па се брзо опет спусти на земљу. Андрија почека два минута, па се крете са својим бременом. Татарка је лежала, једва дишући.

— Устај, хајдемо! Сви спавају, не бој се! Можеш ли понети макар један од ових хлебова, ако мени буде незгодно да понесем све?

И рекавши то, он упрти на леђа торбе. Кад би поред једнога воза, смаче још једну торбу с просом, узе у руке и оне хлебове, које хтеде дати Татарки да понесе, и нагнувши се малко под теретом, пође одважно између редова поспалих Запорожаца.

— Андрија! рече стари Буљба, кад наиђе поред њега.

Срце се у Андрији следи; он стаде и, сав дршћући, рече тихо:

— Шта је?

— С тобом је жена! Ао, док ли устанем, испребијаћу ти сва ребра! Нећеш ти добро проћи са женама!

И кад то рече, он се наслони главом на лакат и загледа се непомично у умотану у покривало Татарку.

Андрија је стојао ни жив ни мртав, и није смео погледати у очи оцу. И потом, кад диже очи и кад погледа у њега, виде, како стари Буљба већ спава, метнувши главу на длан.

Он се прекрсти. На једанпут нестаде оног страха око срца брже него што га беше и обузео. А кад се окрете, да погледа Татарку, она је стојала пред њим, као црна статуа од гранита, сва замотана у покривало, и светлост удаљенога пожара, што на једанмах избн, обасја јој само очи, које беху укочене, као у мртваца. Он је повуче за рукав, и пођоше обоје заједно, обзирући се непрестано, и најзад се спустише низа страну у једну ниску долу, — готово јаругу, која се по неким крајевима зове и водојажа, — којом је лено милио поток, што беше обрастао шашем и пун бусова. Кад се спустише у ту долину, изгубише се сасвим из вида свега поља, заузетог запорошким табором. Барем кад се Андрија осврнуо, видео је, како се иза њега издигла као стрм зид више од човечјег боја она шизбрдица; на врху њеном њихало се неколико стабљичица пољскога биља, а изнад њих дизао се на небо месец у облику косо окренутог српа од сјајног рујевог злата. Поветарац који пирну са степе казиваше им, да већ није много до расвитка. Али се нигде није чуо удаљен петлов кукурек: ни у граду, ни по опустошеним околним местима није остао ни један петао.

Они прећоше узаним брвном поток, иза кога се беше издигла супротна обала, која им се учини виша од оне што им оста озади и која се издизала као потпун обронак. На том месту била је, рекао би човек, по себи јака и поуздана тачка градске тврђаве; бар земљани бедем био је ту нижи и није извиривала иза њега посада. Али се зато мало даље дизао дебео манастирски зид. Окомита обала беше сва обрасла коровом, а по малој доли између обале и потока растао је трњчак, висок готово с човечјег боја. На врху обронка виђаху се остаци плетера, који показиваху да је ту некад била градина; испред њега — широко лишће лопушине; иза њега штрчи лобода, дивља љута

паламида и сунцокрет, који беше изнад свега издигао своју главу.

Ту Татарка изу ципеле и пође боса, прикупивши пажљиво своју хаљину, јер ту беше подводно и пуно воде. Провлачећи се кроз тршчак, зауставише се пред натрпаним грађем и пругем за фашине. Они уклонише грање и нађоше неку врсту земљаног свода — врата, мало нешто већа од врата на хлебној пећи. Татарка се сагну и уђе прва; за њом уђе Андрија, сагнувши се што је могао ниже, како би се провукао са својим торбама, и брзо се обреше обоје у потпуној помрчини.

VI

Андрија се једва мицао кроз мрачан и узан земљани ходник, идући за Татарком, и вукући на себи торбе хлеба.

— Скоро ће нам бити видно, рече она; — примичемо се оном месту где сам метнула светњак.

И доиста мрачни земљани зидови почеше се мало по мало обасјавати. Они стигоше до неке мале просторије, где је, канда, била капела; барем уза зид беше намештен узан сточић као олтар, и над њим се виђаше готово сасвим истрвена, избледела икона католичке Мадоне. Мало сребрно кандило, које је висило пред њом, једва је осветљаваше. Татарка се сагну и узе са земље остављен бакрен светњак, на танкој, високој ножици, око које су висили на верижицама усекач, игла за дотеривање пламена и гасило. Она га припали на кандилу. Светлост се појача, и они су идући заједно, час јако обасјани свећом, час покривени црном као угљен сенком, подсећали собом на Герардове слике dalle notti. Једро лице витезово које буја здрављем и младошћу беше јака противност према изнуреном и бледом лицу његове пратилице. Пролаз настаде мало шири те се Андрија могаше исправити. Он је радознало разгледао те земљане зидове, који су га подсећали на кијевске пећине. Као год у ки-

јевским пећинама, тако су се и ту видели издупци у зидовима, и гдешто стајали мртвачки сандуци; местимице налазиле су се, онако, човечје кости, одмекнуле од влаге и претворене у прашину. Видело се, да су и ту били побожни људи и да су се крили од светске

хуке, јада и завођења. Влага беше местимице врло јака: гдешто им је била под ногама сама вода. Андрија се морао често заустављати, да се одмори његова пратилица, коју је умор непрестано освајао. Мали залогај хлеба, који је прогутала, изазвао је само бол у

желудцу, који се одвикнуо од хране, и она је често остајала непомично по неколико минута на једном месту.

Једва једном указаше се пред њима мала гвоздена врата.

— Хвала Богу, дошли смо, рече слабим гласом Татарка и диже руку да закуца, али не имаде снаге.

Андрија закуца, место ње, снажно на вратима; одјекну лупа и показа да је иза врата велика просторија. Тај се јек измени, јер наиђе, како се чињаше; на високе сводове. После два минута заклопараше кључеви и неко, рекао би, сиђе низ степенице. Једва једном отворише се врата; дочека их калуђер, који стајаше на узаним степеницама с кључевима и свећом у рукама. Андрија и нехотице застаде кад угледа католичког калуђера, који је изазивао тако мрско презирање у козацима, који су поступали с њима нечовечније, него с Јеврејима. И калуђер малко оступи назад, кад угледа запорошког козака; али га умири реч, коју полако изговори Татарка. Он им посветли, затвори за њима врата, поведе их уза степенице навише, и они се обреше под високим тамним сводовима манастирске цркве.

Код једног од олтара, на ком беху високи светњаци и свеће, клечао је свештеник и тихо се молио. Поред њега с обе стране клечала су два млада ђака у љубичастим мантијама, с белим чипкастам стихарима поврх њих и с кадионицама у рукама. Он се молио да Бог пошље чудо: да спасе град, да окрепи дух који је клонуо, да пошље стрпљење, да уклони ђавола, који наврађа на роптање и на малодушан, бојажљив плач због земаљских несрећа. Неколико женских, налик на утворе, клечало је, ослонивши се и сасвим метнувши изнемогле главе на наслоне од столица и црних дрвених клупа што беху пред њима; неколико мушкараца клечало је тужно, прислонивши се уза стубове и пиластре, на које се наслоњају побочни сводови. Прозор с бојеним окнима, што беше над олтаром, осветли се ружичастим јутарњим руменилом, те падоше од њега по поду плави, жути и других боја котурићи светлости, и изненадно осветлише цркву. Сав олтар у свом далеком издушку по-

каза се на једанпут у сјају; дим од кадионице заустави се у ваздуху као облак осветљен дугиним бојама. Андрија је зачуђено гледао из свог тамног угла чудо, које начини светлост. У тај мах величанствено брујање оргуља испуни на једанпут сву цркву; оно је бивало све јаче и јаче, разрастало се, прешло у крупну грмљаву и затим се на једанпут претворило у небеску музику, заорило се високо испод сводова својим тоновима, што певаху и подсећаху на танке девичке гласове, а затим се опет окрете у јаку јеку и грмљаву, и ућута. И дуго је још брујала грмљава, трепереħи испод сводова, и Андрија се забленуто дивио величанственој музици.

У том осети како га неко повуче за скут од кафтана.

— Хајдемо! рече Татарка.

Прођоше преко цркве, а нико их не опази, и изиђоше на пољану, која беше пред њом. Зора беше већ давно заруменела на небу; све је наговештавало излазак сунчев. Пољана, која имађаше квадратни облик, беше сасвим празна; насред ње стајали су још дрвени сточићи, који показиваху, да је ту, можда још пре недељу дана, било тржиште за житак. Улице, које тада још нису калдрмили, беху просто осушене гомиле блата. Око пољане беху унаоколо мале камене и земљане куће од једног спрата, којима се види у зидовима дрвено коље и direци колико су год високи, испреплетани косо дрвеном чатмом, као што су тадашњи становници уопште градили кућe, што се и сад још може видети у неким крајевима Литве и Пољске. Све куће беху покривене претерано високим крововима, с много таванских прозора и одушака.

На једној страни, готово близу цркве, издигла се једна зграда више од других и сасвим различна од осталих, по својој прилици магистрат или каква државна установа. Та зграда беше на два спрата и на њој беше начињен на два лука белведер, где је стајао стражар; у крову беше умештен велики сахатни кадран.

Пољана је била као мртва; али се Андрији учини да чује неко слабо јечање. Разгледајући пољану спази

на другој страни њеној два — три човека у групи који су лежали на земљи готово без икака покрета. Он упре очи пажљивије, да види, јесу ли ти људи поспали, или су мртви, и у исти мах нагази на нешто, што је лежало пред његовим ногама. То беше мртво тело неке женске, као што се виђаше, Јеврејке. Чињаше се, да је била још млада, и ако се то није могло видети у нагрђеним, изнуреним цртама њеним. На глави њеној беше црвена свилена марама; њени наушњаци беху украшени с два реда бисера или ђинђува; два три дуга, сва уковрчена, прамена косе пала су испод њих на њен осушен врат са запетим жилама. Поред ње је лежало детенце, које се беше грчевито ухватило руком за празну дојку њену и од нехотичне љутине згњечило је својим прстима, не нашавши у њој млека. Оно већ није плакало нити викало, и само се по његову трбушчићу, који се лагано издизао и спуштао, могло мислити, да још није умрло, или бар да се спрема да испусти последњи дах.

Они скретоше у улицу и на једанпут их заустави некакав зграновник, који, кад угледа у Андрије драгоцен товар, јурну на њега као тигар, обиште о њему, вичући: „Хлеба!“ Али не беше и снажан колико зграновав; Андрија га одгурну: он полете на земљу. Покренут сажаљењем, он му баци један хлеб, на који овај нападе као бесно псето, изгризе га, изеде и одмах ту, на улици, испусти у страшном трзању душу, јер се одавно беше одвикао да прима храну. Готово на сваком кораку поражавале су их жртве глади. Изгледало је, као да многи нису могли поднети муке у кући, па су навлаш истрчали на улицу: неће ли се наћи штогод у ваздуху, што одржава снагу. Пред вратима једне куће сеђаше нека старица, и није се могло знати, је ли заспала, умрла, или се, онако, занела; бар већ није ништа ни чула ни видела, и седела је непомично на једном истом месту, спустивши главу на груди. С крова друге куће висило је о ужету отегнуто и измршало тело: није јадник могао поднети до краја муке од глади, волео је вољним самоубиством убрзати своју смрт.

Кад је Андрија видео тако страшне сведоџбе глади, он не може отрпети да не упита Татарку:

— Зар баш нису ништа нашли, чим би продужили живот? Кад човеку дође последња невоља, онда он нема куд, него се мора хранити оним, на што се дотле гадио, може се хранити оним стварима, што су забрањене законом, све се тад може јести.

— Све су појели, рече Татарка, — сву стоку: нећеш наћи у свему граду ни коња, ни псета, па чак ни миша. У нас у граду није се никад држала никака остава, све се доносило из села.

— Па како ви још једнако помишљате да одбраните град, кад умирете од тако љуте смрти?

— Па војвода би га, можда, и предао, али пуковник, који је у Буџацима, пустио је јуче изјутра у град журицу с писамцем, да не предају град: да он иде у помоћ с пуком, а чека само другог пуковника, па да пођу оба заједно. И сад им се надају сваки час... Него ево дођосмо кући.

Андрија је већ издалека видео кућу, која није наличила на остале и коју је, како се чињаше, градио какав талијански неимар; беше сазидана од лепих танких опека на два спрата. Прозори на доњем спрату уоквирени у високе гранитне карнизе; горњи спрат био је сав од малих сводова, који су чинили галерију; између њих виделе су се решетке с грбовима; на угловима кућним такође беху грбови. Широке спољашње степенице од обојених опека излазиле су на саму пољану. На дну степеница сеђаше с обе стране по један стражар, који су се сликовито и симетрично држали једном руком за алебарде што стајаху поред њих, а другом подупирали своје нагнуте главе, те су тако, рекао би, више наличили на кипове, него на живе створове. Они нису спавали нити су дремали, него су, канда, били неосетљиви према свему; нису обратили пажње ни на то, ко се пење уза степенице.

Наврх степеница нађоше богато одевена, од главе до пете наоружана војника, који држаше у руци молитвеник. Он као погледа у њих уморним очима, али му Татарка рече једну реч, и он их наново обори у

отворене стране свога молитвеника. Они уђоше у прву доста пространу собу, која је служила као соба за примање или управо као предсобље; она беше пуна солдата, слугу, писара, пехарника и остале послуге, преко потребне да се покаже достојанство пољскога великаша, како војничкога, тако и имаоца својих спахилука. Осећаше се дим угашене свеће: и ако је већ давно забелело јутро кроз широк прозор с решеткама, још су гореле две друге свеће у два огромна, готово с боја човечјег висока, светњака, што стајаху на сред собе. Андрија хтеде поћи право на широка растова врата, украшена грбом и множином резбарских украса; али га Татарка повуче за рукав и показа му мала врата у побочном зиду. На та врата изиђоше у ходник, па онда у собу, коју он поче пажљиво разгледати. Светлост што је пролазила кроз пукотине на прозорском капку беше додирнула понешто: завесе малинове боје, позлаћен карниз и живопис на зиду. Татарка рече Андрији да остане ту, а она отвори врата у другу собу, из које блесну светлост од свеће. Он чу шапат и тих глас, од кога устрепта све у њему. Виде кроз отворена врата, како се брзо указа стасита женска фигура с дугом бујном косом, која је падала на подигнуту на више руку. Татарка се врати и рече му, да уђе.

Он није знао како је ушао и како су се затворила врата за њим. У соби су гореле две свеће, пред иконом је горело кандило; испод иконе беше висок сточић са степеницама да се, по обичају католичком, на њих клекне док се Богу моли. Али то нису тражиле очи његове. Он се осврте на другу страну и угледа женску, рекао би, укочену и скамењену у неком брзом покрету. Чињаше се, као да је сва њена фигура хтела да полети к њему, па на једанпут застала. И он застаде изненађен пред њом. Није замишљао да ће је видети такву: то не беше она, не беше она коју је пређе познавао; ништа на њој не беше налик на ону, али је сад била двапут лепша и дивнија, него пређе: онда је било у ње нешто недовршено, непотпуно, сад је то био производ, ком је уметник дао последњи потез кичице. Она је била дражесна, ветреваста девојка;

а ова је лепотица, женска у потпуно развијеној лепоти својој. У њеним подигнутим очима огледаше се пуно осећање, не одломци, не знаци осећања, него цело осећање. Још се сузе у њима не беху исушиле; још јој се у њима виђаше блистава влага, која у душу тиче; груди, врат и рамена беху у оним прекрасним границама, што су одређене потпуно развијеној лепоти; оне косе, што су се пређе расипале по њену лицу у лаким коврчицама, сад су се претвориле у густу бујну косу, од које један део беше поткупљен, а један се разасуо низ сву дужину њене руке, и у танким, дугим, прекрасно савијеним праменовима пао јој на груди. Изгледало је, као да су се њене црте измениле све до једне. Узалуд се он упињао да нађе у њима макар једну од оних, што су се врзле по његовој памети, — ни једне не беше. Али ма колико да беше јака њена бледоћа, опет није потамнела дивну њену лепоту, него јој, напротив, чисто додала нешто плаховито, неодољиво освајачко. И осети Андрија у души својој смерну бојажљивост, и стајаше непомичан пред њом. И она, рекао би, беше поражена кад угледа козака, који изиђе пред њу у пуној лепоти и снази младићске мушкости, који је, рекао би, и у самој непомичности својој већ одавао неусиљену слободу покрета; из ока његова севала је јасна чврстина, као дуга повила му се кадиваста обрва, препланули образи блистали су свим сјајем младићскога пламена, а млади црни брк лаштио му се као свила.

— Не, ја ти нисам кадра ничим захвалити, великодушни витеже, рече она, и сребрни звук њена гласа сав је треперио. — Сам Бог може те наградити, а не ја, слаба женска...

Она обори очи; као прекрасни снежни полукрузи наднеше се над њих капци, окрајчени дугим, као стрелице, трепавицама; наклони се њено дивно лице и лака румен подиђе га.

Андрија не умеде ништа на то рећи; он би изговорио све што му је год на срцу, изговорио би онако ватрено, како му је било на срцу, — али не може. Осети, како му нешто завеза уста, речи се одузе звук;

осети, како он, који је одгајен у бурси и у ратничком скитачком животу не уме одговорити на таке речи, и би му криво на своју козачку природу.

У том уђе у собу Татарка. Она већ беше изрезала на кришке хлеб, који је витез донео, донесе га на златном служавнику и метну пред своју госпођицу. Лепотица погледа у њу, у хлеб, и окрете очи на Андрију, — и много беше у тим очима. Тај ганути поглед, што показиваше како је изнемогла и како није кадра исказати шта осећа, беше Андрији разумљивији од свих речи. На једанпут му лакну на срцу; рекао би, све му се одреши. Душевни покрети и осећања, које дотле чисто неко задржаваше тешком уздом, сад се осетише ослобођени, на слободи, и већ хоћаху да се излију у бујне потоке речи, али се лепотица на једанпут окрете Татарки и упита узнемирено:

— А мати? Јеси однела њој?

— Она спава.

— А оцу?

— Однела сам; он је рекао, да ће доћи да захвали витезу.

Она узе хлеб и принесе га устима.

Андрија је гледао с неисказаним уживањем, како га она ломи прстима и једе; и на једанпут се сети оног зграновника од глади, што је на очи његове испустио душу, кад је прогутао залогај хлеба. Он побледе, ухвати је за руку и повика:

— Доста! Не једи више! Ти тако одавно ниси јела, па ће ти сад хлеб бити отров.

И она одмах спусти руку; метну хлеб на служавник и, као покорно детенце, гледаше му у очи. И нек искаже чија год реч... али нису кадри исказати ни вајар, ни кичица, ни најснажнија реч оно, што се некад види у погледима девојачким, нити оног ганутог осећања што обузме оног који гледа у таке девојачке погледе.

— Владарко! узвикну Андрија, препуна срца, и душе, и свега: — Шта ти треба, шта желиш? Заповеди мени! Одреди ми службу најнемогућнију, какве само

има на свету, — потрчаћу да је извршим. Кажи ми да учиним оно, што није кадар учинити ни један човек, — ја ћу учинити, погинућу. Погинућу, погинућу! а кунем ти се часним крстом да ми је погинути за тебе толико слатко... али нисам кадар то исказати! Имам три мајура, половина очевих табуна моја је, све што је донела оцу мати моја, па и оно што крије од њега, — све је моје. Таког оружја нема сад ни у кога од наших козака, као у мене: за сâм балчак моје сабље дају ми најбољи табун и три хиљаде оваца. И ја ћу се свега тога одрећи, оставићу, бацићу, сажећи, потопити, ако само ти изустиш једну реч, или ако бар само макнеш својом танком, црном обрвом. Али знам да, може бити, говорим луде речи, и да не приличи, и да не пролази то све овде, да ја, који сам провео живот у бурси и на Запорожју, нисам кадар говорити онако, како је обичај говорити онде, где долазе краљеви, кнежеви и све што је најбоље у властелинском витештву. Видим да си ти друкчије створење Божје, него сви ми, и да су далеко заостале иза тебе све остале бојарске жене и девојке. Ми нисмо пристали ни робови да ти будемо; само небески анђели могу ти служити.

Са све већим дивљењем, претворивши се сва у слушање и не пропустивши ни једне речи, слушала је девојка отворену, срдачну беседу, у којој се, као у огледалу, огледала млада, пуна снаге душа. И свака проста реч у тој беседи, изговорена гласом, који лети правце са дна срца, беше обучена у снагу. И прекрасно њено лице беше се нагло напред, беше забацила далеко назад досадну косу, отворила уста и дуго је гледала отворених уста. Затим хоћаше нешто рећи, па на једанмах застаде, и сети се, да витеза води други пут, да отац, браћа и сва отаџбина његова стоје иза њега као сурови осветници, да су Запорошци, што су опсели град, страшни, да су они сви са својим градом осуђени на љуту смрт... и очи јој се на једанпут напунише суза; и дуго је седела, забацивши назад прелепу главу, стегнувши белим као снег зубима своју прекрасну доњу усну, — као год да је изненадно

осетила уједа отровне гује, — и није скидала с лица мараме, да не би он видео њену убиствену жалост.

— Кажи ми једну реч, рече Андрија и узе је за белу као атлас руку.

Живи пламен пролете по жилама његовим од тог додира, и он је стискивао руку, која се неосетљиво нахођаше у руци његовој.

Али је она ћутала и није скидала мараме с лица и остала је непомична.

— А зашто си тако тужна? Кажи ми зашто си тако тужна?

Она баци мараму, устури дугу косу своју и сва се разли у жалостиве речи, које изговараше тихим, тихим гласом, сличним ономе, кад се ветар заподене у прекрасно вече, па пролети на једанпут по густом трштаку крај воде те зашуморе, зајече и зачују се изненада тужно танки звуци, и застали путник слуша их с непојамном тугом, а не опажа да се хвата сутон, нити чује веселе песме народа, који иде полако с пољских радова и жетве, ни удаљено клопарање теретних кола која негде пролазе.

— Та зар нисам вредна вечитог жаљења! Та зар није несрећна мати, која ме је на свет родила? Зар ми није горка судбина пала у део? Зар ти, опака судбино моја, ниси мој љути крвник? Све си ти довела пред моје ноге: најбоље племиће из свег племства, најбогатије панове, грофове и бароне из туђине, и све што је год цвет нашег витештва. Свима је било слободно да ме воле, и сваки од њих сматрао би као велико благо љубав моју. Ваљало је само да махнем руком, па би ма који од њих, најлепши, најпрекраснији и лицем и родом, био мој муж. И ти, страшна судбино моја, ниси ни за једнога од њих опчинила моје срце; него си опчинила моје срце, мимо најбоље витезове наше земље, за туђина, за непријатеља нашега. И зашто ме ти, Пречиста Мајко Божја, за какве грехове, за какве тешке кривице тако неумољиво и нештедице гониш? У богатству и раскошном обиљу свега пролазили су дани моји; најбоља, скупа јела и слатка вина беху ми храна. И на што је то све било?

Чему је то све било? Је ли зато, да, напослетку, умрем од љуте смрти, од које не умире ни последњи просјак у краљевини? И поред тога што сам осуђена на тако страшан удес; поред тога, што пред своју смрт морам гледати, кад стану умирати у несносним мукама отац и мати, за чије бих спасење двадесет пута била готова да дам свој живот; поред свега тога: треба, да пред своју смрт видим и чујем речи и љубав, какву нисам видела. Треба, да он својим говором исцепа на парчад моје срце, како би горки мој удес био још горчи, како би ми још жалије било свог младог живота, како би ми се још страшнија учинила смрт моја, и како бих, умирући, још више прекорела тебе, опака судбино моја, и Тебе, — опрости ми грешној, — Света Божја Мајко!

И кад ућута, на њену се лицу огледаше очајничко очајање; свака црта његова поче казивати тешку тугу, и све, почевши од сетно погнутог чела и оборених очију па до суза, које су се охладиле и усануле по њеним тихо запламљеним образима, све је, рекао би, говорило: „Нема среће ово лице!“

— Није се чуло на свету, није могућно, рече Андрија, — нити ће бити, да најлепша и најбоља између жена подноси таки горки удес, кад је рођена, да се пред њом, као пред светињом, клања све што је год најбоље на свету. Не, ти нећеш умрети! Ти ниси за умирање; кунем ти се својим рођењем и свим што ми је мило на свету, — ти нећеш умрети! А ако ли већ дође дотле, и ничим се — ни снагом, ни молитвом, ни јунаштвом, не узмогне отклонити горка судбина, онда ћемо умрети заједно, и пре ћу ја умрети, умрећу пред тобом, код твојих прекрасних колена, и већ ако ме мртва раставе од тебе.

— Не варај, јуначе, и ссбе, и мене! рече она, машући тихо прекрасном главом својом: — Ја знам и, на велике јаде своје, знам и сувише добро, да ти не смеш мене волети; и знам каква је дужност и обавеза твоја: тебе зове отац, другови, отаџбина, а ми смо — твоји непријатељи.

— А шта је мени стало до оца, другова и отаџбине? рече Андрија, устуривши брзо главу и испра-

вивши сав свој стас, прав као топола крај реке. — Ако је тако, онда ево шта је: ја немам никога! Никога, никога! понови он оним гласом и пропрати га оним покретом руке, којим еластични, стални козак исказује да се решио на дело нечувено и другоме немогућно. — Ко је рекао, да је Украјина моја отаџбина? Ко ми је њу дао да ми буде отаџбина? Отаџбина је оно што тражи душа наша, што јој је милије од свега. Отаџбина моја — ти си! Ето моје отаџбине! И ја ћу ту отаџбину носити у срцу своме, носићу је, док ми века траје, па да видим: хоће ли је когод од козака истргнути одатле! И све, што је год, продаћу, даћу, уништићу за таку отаџбину!

Укочена за тренут, као прекрасна статуа, гледала му је она у очи, па се на једанпут заплака, и с необичном женском бујношћу, за коју је подобна само једна непромишљено великодушна женска, створена за прекрасан срдачни покрет, паде му око врата, обгрли га белим као снег, дивним рукама, и зарида.

У том се зачуше на улици нејасни узвици, уз пратњу труба и добоша; али их он није чуо: он је само осећао како га дивна уста запахују мирисавом топлином свога дисања, како њене сузе теку потоком њему по лицу, и како су га све њене мирисне косе, спуштене с главе, обавиле свега својом враном и блиставом свилом.

У тај мах утрча им Татарка с радосном виком:

— Спасени смо, спасени! викала је она, као ван себе. — Наши ушли у град, довукли хлеба, шенице, брашна и свезаних Запорожаца!

Али ни једно од њих није чуло, какви су то „наши“ ушли у град, шта су то довукли са собом, и какве су то Запорошце свезали.

Пун осећања каква се не окушају на земљи, Андрија пољуби у мирисава уста, прислоњена уз образ његов, и мирисава уста не осташе без одговора. Она се одазваше тим истим, и у том, од обога стопљеном, пољупцу осети се оно, што је човеку дато да осети само једанпут у животу.

И пропаде козак! Пропаде свему козачком витештву! Неће он видети више Запорожја, ни мајуре своје, ни цркву Божју. Нити ће Украјина видети најхрабријега од својих синова, који су се подухватили да је бране. Ишчупаће стари Тарас сед прамен косе са своје главе и проклети и дан, и час, у који је родио себи на срамоту такога сина.

VII

У запорошком табору беше се дигла граја и узбуна. Испрва нико није могао дати правог рачуна, како се то десило, да војска проће у град. После се већ сазнало, да је сав перејаславски курењ, који се беше наместио пред побочном градском капијом, био мртав пијан; дакле, није било никако чудо, што је половина побијена, а друга половина повезана пре, него су и могли сазнати шта бива. Док су се оближњи курењи, разбуђени виком, машили за оружје, војска је већ улазила на капију, и последњи редови бранили су се ватром из пушака од буновних и полуотрезњених Запорожаца, који су у нереду навалили на њих.

Кошеви нареди да се сви искупе, и, кад су сви стали у круг, скинули шубаре и утишали се, рече:

— Ето, браћо панови, шта се догоди ноћас; ето до чега доведе пиће! Ето каку нам поругу учини непријатељ! Види се, како је у вас већ такав обичај: ако допустиш да се удвоји порција, ви сте онда готови тако повући, да ће непријатељ војске Христове не само скинути с вас чакшире, него вам и у само лице накијати, па ни то нећете чути.

Сви су козаци стојали, оборивши главу, јер су знали да су криви; само незамајковски курењски атаман Кукубенко одговори.

— Стани, баћко! рече он: — И ако није у реду одговарати што, кад кошеви говори пред лицем све војске, ипак треба говорити, јер није тако било. Ти ниси сасвим правично прекорео сву хришћанску војску. Козаци би били криви и заслужили би смрт, да су се

напили у походу, у рату, на трудну, тешку раду; али ми смо седели беспослени, базали узалудно испред града. Није било ни поста, нити другог хришћанског уздржавања: па како може бити, да се човек на беспослици не напије? Ту нема грехоте. Него боље ће бити да ми њима покажемо, шта је нападати на праве људе. Пре смо их ваљано тукли, а сад ћемо их истући тако, да ни пете неће однети кући.

Козацима се допаде говор куренјскога атамана. Они подигоше мало већ сасвим погнуте главе, и многи климнуше главом одобравајући, и уз то рекоше:

— Добро вели Кукубенко!

А Тарас Буљба, који је стојао близу кошевога, рече:

— Па шта велиш, кошеви, види се да је Кукубенко рекао истину? Шта ћеш ти на то рећи?

— А шта ћу да рекнем? Рећи ћу: благо оцу, који роди такога сина! Није још велика мудрост казати прекорну реч, али је већа мудрост казати таку реч, која се неће наругати невољи човековој, него га осоколити, дати му храбрости, као што оструге дају снаге коњу, опорављеном на водопоју. И ја сам вам хтео после рећи утешну реч, али се Кукубенко пре досети.

— Лепо вели и кошеви! чу се међу Запорошцима.

— Ваљана реч! поновише други.

И сами седи старци, који су стојали као сиви голубови, климнуше главом, мрднуше седим брком, и рекоше тихо:

— Добро речена реч!

— Чујте ме панови! настави кошеви. — Отимати тврђаву, пузати се и поткопавати се, као што раде туђински немачки мајстори — нек је ђаво носи! — нити доликује, нити је козачки посао. А судећи по том како је, непријатељ није ушао у град с великом храном; канда је мало кола било с њим. Народ је у граду гладан, дакле, све ће од једном појести, па ни коњма сена... ја не знам, мањ ако им баци на виле с неба какав њихов светац... то ће још једини Бог знати; а њихови ксјонзи вешти су само на речи. Било по једно или по друго, они ће изићи из града. Дођите се на три гомиле и станите на три пута пред три

капије. Пред главном капијом пет курења, пред осталима по три курења. Ђаџкивски и корсунски курењ у заседу! Пуковник Тарас с пуком у заседу! Титаревски и тимошевски курењ у резерву с десног бока возова! Шчербиновски и стебљикивски горњи — с левог бока! И одберите се из средине, момци, који сте позубатији на речи, да дражите непријатеља! Лех је надувене нарави: неће отрпети грдње; и, може бити, данас ће сви изићи на капије. Ви, курењски атамани, прегледајте сваки свој курењ: у ког није потпун број, нека га попуни из остатка перејаславскога. Нек се прегледа све изнова! Нек се да пића свакому по чашица, и по хлеб на козака. Али је, јамачно, сваки још од синоћнице сит, јер, нема се куд крити, сви су се најели толико, да се чудим како ноћас није нико пукао. И ево вам још једне наредбе: ако ма који крчмар Јеврејин прода козаку макар један бардак ракије, приковаћу му, псу, на чело свињско уво и обесићу га стрмоглавце! На посао, браћо! На посао!

Тако нареди кошеви, и сви му се дубоко поклонише и, не мећући шубаре на главу, одоше својим возовима и таборима, и кад су већ сасвим далеко отишли, тек су онда натакли шубаре. Сви су се почели спремати: огледали су сабље и палоше, насипали из кеса барут у рогове, извлачили и заустављали кола и одбирали коње.

Одлазећи своме пуку, Тарас је мислио и није могао да се домисли, куд би се то денуо Аидрија: „Да ли су га ухватили с осталима и сањива свезали? Ама нису, није такав Андрија, да се дâ жив ухватити.“ Међу побијеним козацима нису га такође видели. Беше се јако замислио Тарас и ишао је испред пука, а није чуо, како га одавно виче неко по имену.

— Ко ме зове? рече он, најзад, пренувши се.

Пред њим је стојао Јеврејин Јанкељ.

— Пане пуковниче, пане пуковниче! рече Јеврејин брзо и испрекидано, као да хоћаше да каже ствар не сасвим ситну. — Ја сам био у граду, пане пуковниче!

Тарас погледа у Јевреjина и зачуди се, како је он то већ успео да буде у граду.

— А какав те враг однесе тамо?

— Одмах ћу исприповедати, рече Јанкељ, — Чим сам чуо у зору вреву, и чим козаци почеше пуцати, ја зграбим кафтан, па, не облачећи га, потрчим онамо трком; узгред сам га већ обукао, јер сам хтео што брже да дознам, зашто је вика, и зашто су козаци у сам расвитак почели пуцати. Запнем и дотрчим до саме градске капије, управо кад је последња војска улазила у град. Гледам — пред једном четом пан заставник Гаљандовић. То ми је познат човек: још пре три године задужио ми се сто дуката. Ја за њим, као бајаги да наплатим од њега дуг, и уђем заједно с њима у град.

— Шта, зар ти ушао у град, па још и дуг хтео да наплатиш? рече Буљба. — А зар он није заповедио да те одмах обесе, као пса?

— Бога ми, хтео је да ме обеси, одговори Јевреjин. — Већ су ме његове слуге биле докопале и натуриле ми уже на врат; али ја замолим пана, реknем, да ћу га причекати за дуг колико пан хоће и обећам му дати још у зајам, чим ми помогне да наплатим дугове од других витезова; јер у пана заставника, — ја ћу све казати пану, — нема ни једног дуката у џепу. Истина, он има и мајуре, и села, и четири замка, и земље у степи чак до Шклова, али новаца, као год у козака, нема ни паре. Па ни сад не би имао у чем отићи на војску, да га нису опремили бреславски Јевреји. Због тог није био ни на сабору...

— Па шта си радио у граду? Јеси ли видео наше?

— Да како! Тамо је много наших: Ицко, Рахум, Самуило, Хајвалох, Јевреjин арендатор...

— Нек иду до врага, пашчад! подвикну Тарас, расрдивши се. — Шта ти мени уплећеш своју чивутску сорту? Ја тебе питам за наше Запорошце?

— Наше Запорошце нисам видео; али сам видео пана Андри—

— Андрију си видео? узвикну Буљба. — Шта кажеш, где си га видео? У подруму? У хапсу? Је ли осрамоћен? Је ли свезан?

— Та ко би смео свезати пана Андрију? Сад је он тако знаменит витез... Нисам га, Бога ми, ни познао! И наплећници у злату, и наручници у злату, и оклоп у злату, и капа у злату, и по појасу злато, и свуд злато, и све злато. Као год сунце што се помоли у пролеће, кад у градини свака тичица цвркуће и пева, и травка мирише, тако и он сав сија у злату. И коња му је дао војвода најбољега да га јаше; сам коњ вала двеста дуката.

Буљба се запањи.

— А зашто је обукао туђе руво?

— Па лепше је, зато је и обукао. И он пројахује на коњу, и други пројахују; и он њих учи, и они њега уче: као најбогатији пољски пан!

— А ко га је на то приморао?

— Ама не велим ја, да је њега неко на то приморао. Зар пан не зна, да је он од своје воље прешао њима?

— Ко прешао?

— Па пан Андрија.

— Куд прешао?

— Прешао на њихову страну; он је сад већ сасвим њихов.

— Лажеш, свињско уво!

— Како би то било, да ја лажем? Зар сам ја луд, да лажем? Зар бих ја лагао да главу изгубим? Зар ја не знам, да Јеврејина обесе, као пса, кад слаже пана?

— Онда, по твом казивању, излази, да је он продао отаџбину и веру?

— Ама ја не велим, да је он што продао: ја само кажем, да је прешао њима.

— Лажеш, ђавољи Јудо! Тако што није било на хришћанској земљи! Ти бунцаш, псино!

— Нек трава порасте по прагу моје куће, ако лажем! Нек свак пљуне на гроб оца, матере, таста и оца оца мога, и оца матере моје, ако лажем. Ако пан хоће, ја ћу казати и зашто је прешао њима.

— Зашто?

— У војводе је кћи лепотица. Боже свети, те кака лепотица!

Ту се Јевреjин потруди да, колико год може, покаже на лицу свом лепоту, пошто рашири руке, зашкиљи очима и искриви малко уста на страну, као да је нешто окусио.

— Добро, па шта је с тим?

— Он је због ње и учинио све, и прешао. Кад се човек заљуби, онда је он као ђон, који кад расквасиш у води, узми, савиј — и он се савије.

Веома се замисли Буљба. Дође му на ум, како је велика моћ у слабе женске, како је она многе јаке људе упропастила, како је с те стране подложна нарав у Андрије; и дуго је стојао, као укопан, на једном и истом месту.

— Нек слуша пан, ја ћу све приповедити пану, рече Јевреjин. — Чим сам чуо вику и видео, како улазе на градску капију, ја за сваки случај докопам и понесем уза се низ бисера, јер у граду има лепотица и племкиња; а кад има лепотица и племкиња, рекох у себи, оне ће купити бисер, па макар и немале шта јести. И чим су ме заставникове слуге пустиле, ја отрчим у војводин двор да продам бисер. Известим се све од слушкиње Татарке: „Свадба ће бити одмах, чим отерају Запорошце. Пан је Андрија обећао да ће отерати Запорошце.“

— И ти га ниси убио онде на месту, ђаволjег сина? узвикну Буљба.

— А зашто да га убијем? Он је добровољно прешао. Што је човек крив? Тамо му је боље, па је тамо и прешао.

— И ти си видео баш њега лично?

— Бога ми, њега лично! Диван војник! Виђенији од свију. Бог му дао здравља, мене је одмах познао; и кад сам му пришао, одмах рече...

— Шта рече?

— Рече — најпре ми је мигнуо прстом, па онда рекао: „Јанкељу!“ А ја њему: „Пане Андрија!“ — „Јанкељу! кажи оцу, кажи брату, кажи козацима, кажи

Запорошцима, кажи свима, да ми сад отац није отац, брат није брат, друг није друг, и да ћу се бити са свима њима, са свима ћу се бити!“

— Лажеш, ђавољи Јудо! завика Тарас изван себе. — Лажеш, псето! Ти си и Христа распео, проклети од Бога човече! Убићу те, сатано! Бежи одатле, иначе — ту ти је гроб!

И, то рекавши, Тарас потрже сабљу. Поплашен Јевреjин наже бежати што игда може, и колико су год могли издржати његови танки, суви листови. Дуго је још бежао без обзира кроз козачки табор и затим далеко преко свега широког поља, и ако га Тарас није ни гонио, јер је размислио, да није паметно искалити гнев на првоме ко се деси под руком.

Сад се он сети, да је прошле ноћи видео Андрију, како иде по табору с некаком женском, и обори седу главу; али још није хтео веровати, да се могло догодити тако срамно дело и да је његов рођени син продао веру и душу.

Најзад поведе свој пук у заседу и нестаде га с њим иза шуме, једине коју козаци још не беху спалили. А Запорошци, и пешаци и коњаници, излажаху на три друма к трима капијама. Један по један примицаху се курењи: уманski, поповићевски, кањевски, стебљикивски, незамајковски, гургузив, титаревски, тимошевски. Само не беше перејаславскога. Добро су пинули козаци његови, и испили своју судбину. Неко се пробудио свезан у непријатељским рукама, неко се није никако ни пробудио, него у сну отишао под земљу, па се и атаман Хлиб обрео у лешком стану, без чакшира и горњега рува.

У граду дочуше да се козаци крећу. Сви поврвеше на бедем, и пред козацима се појави жива слика: пољски витезови, све један од другога лепши, стојали су на бедему. На једнима су се сијале као сунца капе од од меди, окићене белим као лабуд перјем. На другима беху лаке шубарице, ружичасте и плаве, с накривљеним врховима; кафтани с устуреним рукавима, везени златом и просто ишарани гајтаном. У оних беху сабље и

оружје у скупоцену накиту, које су панови скупо плаћали. И много беше сваког другог накита.

Напред је стајао гордо буџаковски пуковник, у црвеној шубари, окићеној златом. Гојазан беше пуковник, од свију и виши и дебљи, и пространи скупоцен кафтан једва је обукао. На другој страни, готово до побочне капије, стајао је други пуковник, омален човек, сав мршав; али мале оштре очи његове гледале су живо испод густих обрва, и он се осврtао брзо на све стране, показујући живо својом танком, сувом руком и издајући заповести; видело се, да је, и ако је мален, знао добро ратну науку. Недалеко од њега стајао је заставник, дугачак, дугачак, густих бркова, и, како се виђаше, није му оскудевала у боја на лицу; волео је пан јаку медовину и добру гозбу.

А иза њих се видело много свакојаких племића, који су се опремили, ко за своје дукате, ко о краљевском трошку, ко о чивутском новцу, заложивши све што се год нашло у дедовским замковима. Било је доста и свакојаких сенаторских чанколиза, које су сенатори водили са собом на ручкове почасти ради, а који су крали са стола и из бифеа сребрне купе, и после данашње почасти, седали сутрадан на кочијашко седиште да терају коње каквог пана. Било је тамо свакојаких. Понекад нису имали за што ни напити се, али су се на војску сви опремили.

Козачки редови стојали су мирно пред зидовима. Ни на једном од њих не беше злата; мањ само што се гдешто сијало на балчацима и пушчаним накитима. Козаци нису марили китити се богато у биткама; њихови панцири и свитке били су прости, и издалека су се црниле и црвениле њихове црне јагњеће шубаре са црвеним врховима.

Из запорошких редова изјахаше два козака: један још сасвим млад, други постарији, оба зубати на речи, а и на делу нису лоши козаци: Охрим Наш и Микита Голокопитенко. Одмах за њима изјаха и Демид Поповић, темељит козак, који се већ одавно врзе по Сечи, који је био под Једренетом и много претрпео у веку свом: горео је на ватри и добегао на Сечу с усмо-

ћеном, поцрнелом главом и осмуђеним брковима; али се наново опоравио Поповић, пустио иза ува перчин, брци му израсли густи и црни као смола. И оштар је био у заједању Поповић.

— А, лепи су жупани на свој војсци, него хтео бих да знам, да ли је лепа и снага у војске?

— Даћу ја вама! викну озго крупни пуковник. — Све ћу вас повезати! Предајте, робови, пушке и коње. Јесте ли видели како сам повезао ваше? Изведите им на бедем Запорошце!

И изведоше на бедем тврдо везане ужстима Запорошце. Пред њима беше курењски атаман Хлиб, без чакшира и горњега рува, — онако, како су га ухватили пијана. Обори главу атаман, стидећи се наготе своје а пред својим козацима и што је пао у ропство у сну, као пас. И за једну ноћ оседела је глава његова.

— Не брини се, Хлибе! Избавићемо те! викали су му оздо козаци.

— Не жалости се, добри друже! довикну му курењски атаман Брадати. — Ниси ти крив што су те ухватили нага: несрећа се може догодити свакому; али је њихова срамота што су те извели на поругу, а нису покрили пристојно голотињу твоју.

— Ви сте, како се види, храбра војска кад ударите на поспале људе? рече Голокопитенко, погледајући на бедем.

— Та, почекајте мало, поткратићемо ми вама перчине! викали су им озго.

— Баш бих волео видети, како ће нам они поткратити перчине! рече Поповић, окренувши се пред њима на коњу, па погледа у своје и рече: — А што не! Може бити Леси право и вели; ако их изведе ено онај пупоња, биће им свима добар заклон.

— А зашто мислиш да ће им бити добар заклон? упиташе козаци, јер су знали, да се Поповић јамачно већ спрема да штогод одвали.

— Па зато што ће се иза њега сакрити сва војска, па већ врага што ћеш моћи иза његове мешине домашити кога копљем!

Сви се козаци засмејаше; и многи од њих још су дуго махали главом, говорећи:

— Е, већ Поповић! Кад тај коме пришије реч, онда већ...

Али Козаци и не изговорише, шта то „већ.“

— Узмакните, узмакните брже од зидова! завика кошеви; јер Леси, канда, нису отрпели заједљиву реч, и пуковник је махнуо руком.

Тек што се склонише козаци, а грунуше с бедема картечом. На бедему се ускомешаше, појави се и седи војвода на коњу. Отвори се капија, и изиђе војска. Напред изјахаше у уредном коњичком поретку шарени хусари, за њима панцирлије, па оклопници с копљима, па сви они у бакреним капама, а затим су јахали посебице најбољи племићи, сваки одевен на свој начин. Горди племићи нису хтели да се умешају у редове с осталима, него ко није имао команде, тај је јахао сам са својим слугама. Затим опет редови, па за њима изјаха заставник; за њим опет редови, па изјаха дебели пуковник; а позади целе војске изјаха последњи омалени пуковник.

— Не дајте им! Не дајте им да се уреде и стану у редове! завика кошеви. — Од једанпут навалите на њих сви курењи! Оставите све друге капије! Титаревски курењ нек нападне с бока! Ђаћкивски курењ нек удари с другога. Навалите с леђа, Кукубенко и Паливода! Сметите их, сметите и раставите!

И ударише козаци са свих страна, узбише и сметоше Лехе, па се и они смешаше. Не дадоше им чак ни пушке изметнути; побише се мачевима и копљима. Сви се сабише у гомилу и свакому се даде прилика да се покаже.

Демид Поповић посече три проста војника и два најбоља племића обори с коња, говорећи:

— Ево добрих коња! Одавно сам желео стећи таке коње.

И истера коње далеко у поље, вичући козацима који тамо беху да их прихвате. Потом се наново проби у гомилу, нападе опет на племиће оборене с коња: једнога уби, а другом набаци аркан на врат, привеза

га за седло и вуче га по свем пољу, пошто скиде с њега сабљу са скупоценим балчаком и отпаса му пун ћемер с дукатима.

Кобита, ваљан и још млад козак, удари се такође с једним од најхрабријих у пољској војци, и дуго се бише. Већ се ухватише у кости. Освоји козак и, кад га савлада, удари га оштрим турским ножем у груди; али се он не сачува: баш у тај мах згоди га врео куршум у слепо око. Обори га један од најчувенијих панова, најлепши и од старинског кнежевског порекла витез. Стасит као топола, јурио је на свом риђану. И већ је показао много племићског и витешког јунаштва: два Запорошца пресекао је на пола; Федора Коржа, ваљаног козака, оборио је заједно с коњем, коња погодио из пушке а козака домашио иза коња копљем, многима је откинуо главе и руке и оборио козака Кобиту, згодивши га куршумом у слепо око.

— Ево с ким бих се волео огледати! завика незамајковски курењски атаман Кукубенко.

И пусти коња, налете право с леђа и подвикну силовито, тако да сви што беху близу задрхташе од надчовечје вике. Хоћаше Лех одмах обрнути коња и стати му с лица; али не послуша коњ: поплашен страшном виком скочи у страну, и Кукубенко згоди Леха куршумом из пушке. Удари га врео куршум између плећака, и он се свали с коња. Али се још није дао Лех, још се упињао да удари непријатеља, али му беше малаксала рука и клонула заједно са сабљом. А Кукубенко узе у обе руке свој тежак палош, саби му га у сама побледела уста: палош изби два зуба бела као шећер, расече на пола језик, разби грлени пршљен и заби се дубоко у земљу. И тако га он прикова за навек за црну земљу. Шикну млазом навише црвена, као калина крај реке, висока племићска крв, и обоји му сав, златом везени, жути кафтан. А Кукубенко га већ остави и протуче се са својим незамајковцима у другу гомилу.

— Их, где остави непокупљен овако скупоцен накит! рече уманski курењски атаман Брадати, кад одјаха до оног места, где лежаше племић ког погуби

Кукубенко. — Седам племића побио сам својом руком, а оваког накита још не видех ни на једном.

И полакоми се Брадати на ћар: нагну се да поскида с Леха скупоцено оружје, већ извади турски нож у корицама од драгога камења, отпаса му ћемер с дукатима, скиде му јанкесу с танким рубљем, скупим сребром и праменом девојачке косе, коју је чувао за спомен. И не чу Брадати, како налете на њега озади заставник са црвеним носом, кога је он већ једном оборио са седла и који је добио добар ожиљак за спомен. Замахну он из све снаге и удари га сабљом по нагнуту врату. Није добит била козаку на добро: оскочи снажна глава и паде обезглављен леш, оквасивши далеко у наоколо земљу. Одлете у висине сурова козачка душа, мргодећи се и зловољна, а у исти мах чудећи се, што је тако рано излетела из таког снажног тела. Још заставник није доспео да ухвати за перчин атаманову главу, те да је привеже за седло, а већ је био ту страшни осветник.

Као јастреб кад шестари под небом, па се, пошто начини много кругова јаким крилима, на једанпут заустави раширен на једном месту и одатле удари као стрела на препелицу мужјака што се распевао поред самог пута, тако Тарасов син, Остап, налете изненадно на заставника и од једном му набаци уже на врат. Још јаче се зацрвени црвено лице заставниково кад му стеже грло страшна замка: он се маши за пиштољ, грчевито скупљена рука не може право нанишанити и куршум одлете узалуд у поље. А Остап одреши од његова седла свилени гајтан, који је заставник носио са собом да веже заробљенике, и његовим гајтаном свеза му и руке и ноге, привеза крај ужета за седло и повуче га преко поља, дозивљући све козаке уманскога курења, да иду те учине последњу пошту атаману.

Чим чуше уманци, да њихов курењски атаман Брадати није већ међ живима, оставише бојно поље и дотрчаше да однесу тело његово; и одмах се почеше договарати, кога ће изабрати за курењског атамана. Најзад рекоше:

— А шта да се договарамо? Бољега не можемо поставити за атамана од Остапа Буљбенка: он је,

истина млађи од свију нас, али му је разум, као у стара човека.

Остап скиде капу и захвали свима козацима друговима на тој почасти; не хтеде се изговарати ни младошћу, ни младом памећу, јер виде да је време ратно и да сад није до тог, него их одмах поведе у окршај и показа им свима, да га нису узалуд изабрали за атамана.

Опазише Леси, да борба постаде и сувише ватрена, па узмакоше и претрчаше поље, да се искупе на другом крају његову. А омалени пуковник махну на четири одморне сатније, што стајаху одвојено код саме капије, и груну отуд картеч у козачке гомиле; али слабо кога погоди: картеч удари у козачке волове, који су забезекнуто гледали битку. Зарикаше поплашени волови, окренуше на козачке таборе, поломише возове и многе погазише. Али у тај мах испаде Тарас са својим пуком из заседе, па вичући појури да их похвата. Окрете се назад бесно стадо, поплашено виком, и навали на лешке пукове, потиште коњицу, све збуни и растера.

— О, хвала вам, волови! завикаше Запорошци. — Служили сте нам увек у походу, а сад нам и у бој послужисте!

И ударише с новом снагом на непријатеља. Много тад побише непријатеља. Многи се ту показаше: Метелица, Шило, оба Писаренка, Вовтузенко, и још доста других. Видеше Леси, да већ зло дође, истакоше заставу и повикаше да им се отвори градска капија. Шкрипећи отворише се гвожђем окована врата и примише нагрнуле, као овце у тор, изнурене и прашином покривене коњанике. Многи од Запорожаца нагнаше се за њима, али Остап заустави своје уманце, рекавши:

— Подаље, панови браћо, од зидова! Није добро прилазити им близу.

И истину је рекао, јер са свих страна ударише и осуше свачим што се год нашло при руци, и многи су заглавили. У том кошеви притера коња ближе и похвали Остапа, рекавши:

— Ето нов је атаман, а води војску као и стари!

Осврте се стари Буљба да види какав је то нови атаман, и виде како пред свима уманцима седи на коњу Остап, и шубара му накривљена, и атаманска палица у руци.

— Гле ти њега! рече он, гледајући у њега; и обрадова се старац и стаде захваљивати свима уманцима на почасти, коју су указали сину.

Козаци наново одступише, спремајући се да иду к таборима, а на градском бедему наново се указаше Леси, сад с подераним плаштима. На многим скупоценим кафтанима запекла се крв, а прашина покрила лепе бакрене капе.

— Шта је, повезасте ли нас? викаху им оздо Запорошци.

— Овим ћу ја вас! дерао се једнако озго дебели пуковник, показујући уже; и прашљиви, изнурени војници претили су још непрестано, и сви који беху заједљивији, заједали су се с обе стране оштрим речима.

На послетку се разиђоше сви. Неко се наместио да се одмори, уморан од боја; неко је посипао земљом своје ране и цепао на завоје мараме и скупоцене хаљине, скинуте с убијенога непријатеља. А остали, који беху мало одморнији, стадоше купити лешеве и одавати ти им последњу пошту; палошима и копљима копали су раке; у капама и скутовима износили земљу; спустили су часно козачка телеса и засули их свежом земљом, да им не кљују очи гаврани и грабљиви орлови. А лешке лешине привезали су, како су стигли, по десетину за репове дивљим коњма, пустили их по свем пољу, и дуго их за тим гонили и шибали по боковима. Летели су бесни коњи преко јарака. хумића, преко ровова и потока, и разбијале су се о земљу крваве и прашљиве лешке трупине.

Потом седоше на кругове сви курењи да вечерају, и дуго су разговарали о борби и јуначким делима, којих је допало свакому у део, за вечиту причу дошљацима и потомству. Задуго они нису полегали. Али је најдуже од свију седео стари Тарас, размишљајући непрестано, што ли то Андрија није био међу

непријатељским војницима. Или је Јуду било стид изићи против својих, или је Јевреjин слагао, а он је, просто, допао ропства. Али му одмах паде на ум, како је срце Андријино прекомерно поводљиво за женским говором, обузе га туга и тврдо се закле у души, да ће се осветити Пољакињи, која је примамила његова сина. И он би испунио своју заклетву: не би се обазрео на њену лепоту, извукао би је за њену густу, красну косу, повукао би је за собом преко свег поља између

свих козака. Изразбијале би се, окрвављене и покривене прашином, њене дивне груди и рамена, белином равна неотопљеним снеговима, што покривају брдске врхове. Разнео би на парчад њено дивно, прелепо тело. Али Буљба није знао, шта Бог спрема човеку сутра, и стаде се заносити у сан и најзад заспа. А козаци су се још једнако разговарали, и сву ноћ је стајала код ватара и пажљиво мотрила на све стране трезна, будна стража.

VIII

Још сунце не беше дошло до половине неба, а сви се Запорошци искупише у кругове. Са Сече је стигао глас, да су Татари, у то време кад козаци нису тамо, опљачкали по њој све, ископали оставу, коју су

козаци држали у потаји под земљом, побили и поробили све, који су тамо остали, и са свим заплењеним стадима и табунима отишли правце пут Перекопа.

Само један козак, Максим Голодуха, ишчупао се путем из татарских руку, заклао мирзу, одрешио му кесу са цекинима и на татарском коњу, у татарском руву, бегао од потере дан и по и две ноћи, сатр̈о коња, узјахао уз пут на другога, сатр̈о и њега, и тек на трећем стигао у запорошки табор, разабравши у путу да су Запорошци под Дубном. Само је могао изустити да се догодило тако зло; а зашто се догодило, да ли су се заостали Запорошци напили, по козачком обичају, и као пијани дали се заробити, и како су дознали Татари, где је била закопана ратна остава. — ништа од тог није казао. Беше се козак јако уморио, сав подадуо, лице опрљено и опаљено од ветра; одмах је пао на земљу и заспао као заклан.

У таким приликама Запорошци су имали обичај да тог часа пођуре у потеру за грабљивцима, трудећи се да их стигну у путу, јер се заробљеници могу на једанпут обрети на тржиштима у Малој Азији, у Смирни, на острву Криту, и Бог зна где би се још појавиле космате запорошке главе.

Ето зашто су се искупили Запорошци. Сви до једнога беху под капама, јер нису дошли да чују старешинску атаманову заповест, него су дошли да се договоре, као равни међу собом.

— Нек најпре старији даду савет! завикаше у гомили.

— Нек кошевi дâ савет! рекоше други.

И кошевi скиде шубару, али не као старешина него као друг, заҳвали свима козацима на почасти и рече:

— Међу нама има много старијих и у савету мудријих, али кад сте мене почастовали, ово је мој савет: да не губимо време, другови, него да идемо у потеру за Татарином; јер ви и сами знате, какав је Татарин: неће он чекати с награбљеним добром наш долазак, него га очас распућкати да му ни трага нећеш наћи. Дакле, мој је савет: да се иде. Овде смо се већ

тукли. Леси су запамтили, шта су козаци; за веру смо се осветили, колико смо могли; а добитка од гладна града слабо ће бити. И тако је мој савет — да се иде.

— Да се иде! чу се гласно по запорошким курењима.

Али Тарасу Буљби не беху по вољи таке речи, и спусти још ниже над очи своје набране, проседе обрве, налик на жбунове, израсле по високој коси брдској, којима је врхове попало ситно северно иње.

— Не, није прав савет твој, кошеви! рече он. — Ти не говориш како треба: ти си, види се, заборавио да остају у ропству наши, које су Леси похватали? Ти хоћеш, како се види, да ми не поштујемо прво свето правило другарства, хоћеш да оставимо своју браћу да с њих живих одеру кожу, или да исеку на четворо њихово козачко тело, па да га носају по варошима и селима, као што су већ учинили с хетманом и најбољим руским витезовима у Украјини. Зар су се мало и без тога наругали нашој светињи? Па шта смо ми? питам ја све вас. Какав је то козак, који остави у невољи друга, остави га као пса да пропадне у туђини? Кад се већ на то иде, да нико ни у што не ферма козачку част, јер допушта да му се пљуне у седе у бркове и да се прекори увредљивом речи, онда мене неће нико прекорети. Остаћу ја сам!

Ускомешаше се сви Запорошци.

— А зар си ти заборавио, храбри пуковниче, рече тад кошеви: — да су и у татарским рукама наши другови и да ће, ако их сад не избавимо, бити продани у вечито робовање безбожницима, што је горе од сваке љуте смрти? Зар си ти заборавио, да је сад у њиховим рукама сва ризница наша, која је задобивена хришћанском крвљу?

Замислише се сви козаци и не знађаху шта ће рећи. Нико од њих није био рад да заслужи прекоран глас. Тад изиђе напред по годинама најстарији од свију у свој запорошкој војсци Касијан Бовђуг. Њега су поштовали сви козаци; већ је двапут био биран за кошевога и у ратовима био је веома ваљан козак, али је већ давно остарео и није ишао ни у каке походе; није

волео давати ни савет никому, него је волео стари ратник лешкарити крај козачких кругова, те слушати приповетке о свакојаким догађајима и козачким походима. Никад се он није плео у њихове разговоре, него је све само слушао, и притискивао прстом пепео у својој кратушној лули, коју није пуштао из уста, и после је задуго седео, зажмуривши лагано, и козаци нису знали, спава ли или још слуша. Свакога похода остајао је код куће; али се сад и старац кренуо. Махнуо је руком козачки и рекао: „Па шта је ту је! Идем и ја: можда ћу у чем год ваљати козаштву!“

Сви се козаци утишаше, кад он изиђе пред збор, јер одавно нису чули од њега ни једне речи. Сваки је хтео да чује, шта ће рећи Бовђуг.

— Дође ред и мени, панови браћо, да кажем коју! тако поче он. — Послушајте, децо, старца. Мудро је рекао кошеви; и, као старешена козачке војске, који је дужан да је чува и да се стара о војничкој остави, мудрије није могао рећи. Ето шта! Ово нек буде прва моја реч! А сад почујте, шта ће рећи друга моја реч. А ево шта ће рећи друга моја реч: велику је истину рекао и Тарас пуковник, нек му Бог дâ повише века и нек дâ да таких пуковника буде повише у Украјини! Прва је дужност и прва част козакова да чува другарство. Од како сам жив, нисам чуо, панови браћо, да је козак оставио где или издао како свога друга. И једни и други другови су нам — било их мање или више, све једно, опет су другови, сви су нам драги. Дакле ево каква је моја реч: нек они, којима су Татари похватали миле, иду за Татарима, а нека остану они чије су миле заробили Леси и који нису ради остављати правичну ствар. Кошеви ће по дужности поћи с једном половином за Татарима, а друга ће половина изабрати себи заменика атамана. И ако ћете послушати сеу главу, нико други није приличнији да буде заменик атаман, до једини Тарас Буљба. Није му нико између нас раван у јунаштву.

Тако рече Бовђуг и ућута; и обрадоваше се сви козаци што их старац тако оразуми. Сви бацише капе у вис и завикаше:

— Хвала ти, баћко! Ћутао си, ћутао, дуго ћутао, па си ето најзад рекао: ниси ти узалуд говорио, кад си се премао на поход, да ћеш ваљати козаштву; тако ето и бй.

— Шта је, пристајете ли на то? упита кошеви.

— Сви пристајемо! завикаше козаци.

— Дакле, збор је свршен?

— Свршен је збор! викнуше козаци.

— А сад чујте, децо, војничку заповест, рече кошеви, изиђе напред и натаче шубару, а сви Запорошци, колико их год беше, поскидаше капе и осташе гологлави, оборивши очи у земљу, као што је вазда бивало међу козацима, кад се старији спремао да говори што. — Сад се одвајајте, панови браћо! Ко хоће да иде, тај нек прелази на десну страну; ко остаје, тај нек пређе на леву! Где пређе већина курења, тамо нек пређе и атаман; ако мањина пређе, нек се придружи другим курењима.

И сви почеше прелазити ко на десну, ко на леву страну. Где је од курења прешла већина, тамо је прелазио и курењски атаман; а где је прешла мањина, она се придруживала другим курењима; и изиђе без мало подједнако на обе стране. Хтели су остати: готово сав незамајковски курењ, већа половина поповићевског курења, сав уманski курењ, сав кањевски курењ, већина стебљикивскога курења, већина тимошевскога курења. Сви остали јавише се да иду у поточ за Татарима.

На обе стране беше много кршних и храбрих козака. Међу онима што наумише да иду за Татарима беше Черевати, ваљан стари козак, Покатиполе, Љемиш, Прокоповић Хома; и Демид Поповић прешао је к њима, јер то беше веома живе нарави козак, није се могао дуго скрасити на једном месту, с Лесима се већ огледао, па је био рад да се огледа још и с Татарима. Курењски атамани беху: Ностјуган, Покришка, Невилички, и много још других чувених и храбрих козака хтело је огледати мача и снажне мишице у бој с Татарином.

Исто тако било је много и много ваљаних козака и међу онима, што су хтели остати: курењски

атамани Демитровић, Кукубенко, Вертихвист, Балабан, Буљбенко Остап. Па онда још много других гласовитих и кршних козака: Вовтузенко, Черевиченко, Степан Гуска, Охрим Гуска, Микола Густи, Задорожњи, Метелица, Иван Закрутигуба, Мојсије Шило, Дегтјаренко, Сидоренко, Писаренко, па други Писаренко, па још један Писаренко, и много других ваљаних козака. Све су то били вешти, прекаљени: ишли су по анадолским обалама, по кримским слатинама и степама, по свим рекама и великим и малим, што утичу у Дњепар, по свима кутовима и дњепарским острвима; били су у молдавској, влашкој и турској земљи; пропловили су све Црно Море на козачким чуновима с два весла; нападали су с педесет чунова у реду на најбогатије и веома високе бродове; потопили су доста турских галера и испуцали много и много барута у свом веку. Више пута цепали су на обојке скупоцену свилу и кадиву; више пута набијали су учкуре од чакшира све чистим цекинима. А већ колико је сваки од њих попио и профуњкао добра, које би другом било доста док је жив, то се ни израчунати не може. Све су то они утуцкали козачки, частећи сав свет и узимајући музику, да се весели све што је год на свету. Још и сад ретко у кога од њих да није било закопаних ствари: бокара, сребрних кутлића и наруквица, испод тршчака на дњепарским острвима, да их не може наћи Татарин, ако би се десила несрећа да изненадно нападне на Сечу; али би их Татарин мучно нашао, јер је и сам госа већ почео заборављати на ком их је месту закопао. Таки су то били козаци, што су хтели остати и осветити се Лесима за верне другове и за веру Христову! И стари козак Бовђуг хтеде да остане с њима, рекавши:

— Сад ми нису те године, да гањам Татаре, а и овде има места, где се може починути лепом козачком смрћу. Ја већ одавно молим Бога, ако дође крај животу, да га завршим у рату за свету и хришћанску ствар. Тако се ето и десило. Славније смрти за старог козака неће бити на другом месту.

Кад се сви поизодвајаше и стадоше на две стране, у два реда, на курења, кошеви прође између редова и рече:

— Па, панови браћо, је ли по вољи обема странама?

— Свима је по вољи, баћко! одговорише козаци.

— Добро, а ви се изљубите и опростите се један с другим, јер, Бог зна, хоћете ли се још видети у животу. Слушајте свога атамана, и чините оно, што и сами знате: а сами знате, шта налаже част козачка.

И сви козаци, колико их год беше, изљубише се. Прво почеше атамани, и, погладивши руком седе бркове, пољубише се унакрст а затим се узеше за руке и чврсто држаху руку у руци; као да хтедоше један

другог упитати: „Шта мислиш, пане брате, да ли ћемо се видети или се нећемо видети?“ па се не упиташе, него заћуташе, — и замислише се обе седе главе. И козаци су се сви до једнога опраштали, јер су знали да ће бити много рада и једнима и другима: али се ипак не хтедоше одмах растати, него доконаше да дочекају тамно ноћно доба, како не би дали непријатељу да спази мањак у козачкој војци. Затим се сви разиђоше по курењима да ручају.

Сви, што беху за путом, легоше после ручка да се одморе, и спавали су тврдо и дуго, као год да им се слутило, да је то, можда, последњи сан што га бораве у такој слободи. Спавали су чак до захода сунчанога; а чим је сунце зашло и малко се смрачило, стали су подмазивати кола. Кад су се опремили, пустише кола напред, а они се још једном здравише с друговима, па пођоше лагано за колима; коњица уредно, без вике на коње и звиждања, затопота тихо за пешацима, и убрзо се изгубише у тамнини. Само се потмуло чуо коњски топот и шкрипа понеког точка, који се још није укарарио у ходу, или није био добро подмазан због помрчине.

Другови, који остадоше, дуго су им још махали издалека рукама, и ако се ништа није видело. А кад су се већ вратили на своја места и кад су према јасно светлим звездама видели, да већ половина кола није на месту, да многих и многих другова нема, сваком паде нека туга на срце, и сви се преко воље замислише, оборивши к земљи немирне главе своје.

Видео је Тарас, како козачки редови посташе забринути и како сета, која не доликује храброме, поче лагано обузимати козачке главе; али је ћутао: хтео је дати свачему времена, да се навикну и на сету, коју остави опраштање с друговима. А међутим се у тишини спремао да их од једанпут и изненада све разбуди, подвикнувши козачки, те да се наново и с већом снагом, него пређе, врати храброст свакоме у душу, за што је подобно само једино словенско племе, велико, моћно племе, према осталим племенима као море према ситним рекама: кад је време бурно,

оно се цело претвара у бучање и грмљаву, узаври и диже вале, какве не могу подићи нејаке реке; а кад нема ветра и кад је тихо, оно бистрије од свих река разастре своју недогледну стакласту површину, вечиту наслађу очима.

И заповеди Тарас својим слугама да раздреше један од возова, који је стајао засебито. Беху та кола већа и јача од свију осталих у козачкој комори; двоструком јаком шином беху оковани дебели њихови точкови; беху тешко натоварена, покривена покровцима и дебелим волујским кожама, и увезана тврдо усмоленим ужетима. На вову беху све бременице и мала бурад старог доброг вина, које је дуго стајало код Тараса у подрумима. Потерао га је он нек се нађе, за свечану прилику, како би, ако се деси узвишен тренутак и ако буде свакога чекало дело, достојно да се приповеда потомцима, сваки до једнога козак имао да се напије заветнога вина, те да у узвишеном тренутку обузме човека и узвишено осећање.

Кад чуше слуге пуковникову заповест, полетеше к возовима, палошима испресецаше јака ужета, посвлачише с кола дебеле волујске коже и покровце и поскидаше бременице и бурад.

— Де узмите сви, рече Буљба, — сви, што вас је год, узмите шта ко има: кутлић, или копању којом коња пои, или рукавицу, или капу, или нек просто поднесе обе шаке.

И сви козаци, што их је год, узеше: ко кутлић, ко копању којом коња пои, ко рукавицу, ко капу, а неко поднесе онако обе шаке. Слуге Тарасове зађоше између редова и свакому наточише из бременица и бурадн. Али им Тарас не даде пити, док им не дâ знака, те да испију сви слошки. Видело се, да је хтео нешто рећи. Знао је Тарас, нек је старо добро вино ма колико по себи јако и нек је ма како кадро окрепити дух човеку, да ће, ако му се придружи још и прикладна реч, бити два пут јача и снага вина и дух.

— Частим вас, панови браћо! тако поче Буљба, — не у славу тога што сте ме учинили својим ата-

маном, ма колико да је велика така почаст, нити у славу опраштања с нашим друговима: не, у друкчије време доликује и једно и друго; сад није пред нама такав тренутак. Нас чекају послови великога труда, великог козачког јунаштва! И тако испијмо, другови, испијмо сви слошки пре свега за свету [православну

веру: нека би, најзад, дошло време да се по свем свету распростре и да свуд буде једна света вера, и сви погани, колико их је год, сви да постану хришћани! И по једном испијмо слошки и за Сечу, нека би била на погибију свој неверији, нека би сваке године из-

лазили из ње јунаци, све бољи од бољега, све лепши од лепшега. И још уз то испијмо и за своју сопствену славу, нека би казивали унуци и праунуци, како су били некад таки људи, који нису постидели другарства нити су издали своје. И тако за веру, панови браћо, за веру!

— За веру! загудише сви, што беху у ближњим редовима, крупним гласом.

— За веру! прихватише даљи.

И сви, што их год бй, и стари и млади, испише за веру.

— За Сечу! викну Тарас и диже руку високо изнад главе.

— За Сечу! заори се густо у предњим редовима.

— За Сечу! рекоше тихо старци, макнувши седим брком; а младићи, пренувши се као млади соколови, поновише:

— За Сечу!

И чу далеко поље, како козаци спомињу своју Сечу.

— Сад последњи гутљај, другови, за славу и за све хришћане, што их је на свету!

И козаци сви до последњега испише последњи гутљај за славу и за све хришћане што их је на свету. И дуго се још понављало по свим редовима између свих курења:

— За све хришћане, што их је год на свету!

Већ кутлићи беху празни, а козаци су још стојали, подигнувши руке; и ако су у свију весело гледале очи, које се беху засветлиле од вина, ипак су се јако замислили. Нису они сад мислили о добитку и војничком ћару, нису мислили о том, ко ће бити срећан да накупи дуката, скупога оружја, везених кафтана и черкеских коња; него су се замислили као орлови, кад падну по врховима каменитих брда, окомитих високих брда, с којих се надалеко види како се прострло бескрајно море, начичкано галерама, бродовима и свакојаким лађама, као ситним тицама, ограђено са стране једва видним танким приморјем, с приморским градовима, као мушице, и шумама што се спуштају, као ситна трава. Они су, као орлови, гледали око себе све поље и своју суд-

бину што се црни у даљини. Биће, биће све поље с окрајцима и путовима потрушено њиховим белим костима, пошто се обилато окупа њиховом козачком крвљу и покрије изломљеним колима, испребијаним сабљама и копљима; далеко ће се разбацати косматe главе с испресавијаним и запеклим у крви перчинима и обешеним на ниже брковима; долетеће орлови да кљују и ваде из њих козачке очи. Али је веома добро на таком широком и слободном смртном ноћишту! Не пропадне ни једно великодушно дело нити пропадне, као ни мало зрнце барута из пушчане цеви, козачка слава. Наћи ће се, наћи бандурист, са седом брадом до појаса, а можда још пун зреле мушке снаге, али седоглав старац, мудар духом, и казати о њима своју крупну, моћну реч. И поћи ће правце по свем свету глас о њима, и све, што се год позније изроди, говориће о њима: јер се далеко разноси моћна реч, јер је слична звучној меди у звону, у коју је ливац метнуо скупога чистог сребра, да би се далеко по градовима, колибама, палатама и селима орило лепо звоњење, сазивајући подједнако сваког на свету молитву.

IX

У граду није нико дознао, да је половина Запорожаца отишла у потеру за Татарима. Само су стражари с магистратске куле опазили, како се један део кола отегао иза шуме; али су помислили, да се козаци спремају да ухвате заседу; а то је мислио и француски инжинир.

Међутим речи кошевога нису биле напразно, у граду је настала оскудица у храни: по обичају прошлих векова, војска није израчунала колико јој треба. Покушали су да учине испад, али су козаци половину тих смелица побили, а половину сатерали у град без ичега.

Јевреји су се, при свем том, користили испадом и прњушкали све: куд су и зашто отишли Запорошци, и с којим поглавицама, и који курењи по имену, и

колико их је отишло, и колико их је остало, и шта мисле чинити, — накратко, после неколико минута у граду су све дознали. Пуковници се охрабрише и спремаху се да заметну битку.

Тарас је то већ познао по кретању и вреви у граду, и вешто је радио, уређивао, давао заповести и наредбе, наместио курења у три табора, окруживши их возовима као тврђавом, — врста битке, у којој су Запорошци били непобедиви; двама курењима наредио да се склоне у заседу; по једном делу поља позабадао оштра копља, изломљено оружје, оломке од копаља да ту нагна непријатељску коњицу, ако буде прилике. И кад је све то било урађено како треба, изговорио је беседу козацима, не зато да их осоколи и окрепи — знао је он, да су они и без тога јаки духом, — него онако, хтео је да искаже све, што му је било на срцу.

— Хоћу, панови, да вам кажем шта је наше другарство. Ви сте слушали од оцева и дедова, колико је свак поштовао нашу земљу: и Грци су је запамтили, и од Цариграда је узимала дукате, и имала је градове красне, и храмове, и владаре, владаре рускога рода, своје владаре, а не католичке полуверце. Све су отели неверници, све је изгубљено; само смо остали ми, сиротни, и, као што удовица остане после јака мужа сиротна, тако смо остали и ми, наша земља! И ето у тако време, другови, пружили смо руку у браство! Ето на чем се држи наше другарство! Нема светијих веза од другарства. Отац воли своје дете, мати воли своје дете, дете воли оца и мајку; ама то није другарство, браћо: и звер воли свој пород! Али ородити се сродством по души, а не по крви, то може само једини човек. Бивало је и по другим земљама другара, али таких другара, као у Руској земљи, није било. Вама се многима дешавало да се дуго загубите у туђини; погледаш: и тамо су људи! и тамо је Божји човек, и разговориш се с њим, као са својим; али чим дође дотле, да се каже реч од срца — видиш: није! паметни су људи, али нису они; онаки су људи, али нису они! Нема, браћо, тако волети, као што може волети руска душа, — волети не умом или чим другим,

него свачим, што је дао Бог, што је год у теби — аја!.. рече Тарас и махну руком, и потресе седом главом, и маче брком, па настави: — Аја, тако волети никоне може! Знам, сад је настао гадан обичај у земљи нашој: мисле само, како ће имати стогове жита, пластове сена, и табуне својих коња, и како ће им остати читава у подрумима запечаћена медовина; примају, ђаво ће их знати, некаке поганичке обичаје; гнушају се свога језика; свој са својим неће да говори; свој свога продаје; као што се продаје бездушна ствар на тржишту. Милост туђега краља, па још не краља, него одвратна милост пољскога магната, који их својом жутом чизмом бије по њушци, дража им је од свакога браства. Али и у последњег подлаца, ма какав да је, макар се сав умрљао у калу и клањању, има, браћо, мрвица рускога осећања; и оно ће се пробудити кадгод, — и он ће се, несрећник, пљеснути рукама: ухватиће се за главу и проклети гласно свој подли живот, готов да мукама откаје срамно дело. И нек знају они сви, шта значи у земљи Руској другарство! А кад је већ дотле дошло, да се мре, нико од њих неће тако умрети! нико, нико! Није за то дорасла њихова мишја трага!

Тако је говорио атаман и, кад је свршио беседу, још је једнако потресао главом, оседелом у козачким пословима. Свакога, ко је год ту стојао, ганула је јако така беседа и такнула га чак у само срце; најстарији међу њима осташе непомични, оборивши седе главе к земљи; суза се лагано завртала у њиховим старим очима; они су је полако отирали рукавом. И потом сви, као год да су се договорили, махнуше у један исти мах руком и потресоше старим главама. Дакле, видело се, да их је стари Тарас много подсетио на оно што им је знано и што је боље, а што бива на срцу у човека, оразумљена жалошћу, трудбом, смелим делом и свакојаком незгодом у животу, или у људи који то истина нису познали, али су осетили младом, чистом душом на вечиту радост старим родитељима, који су их изродили.

А из града је већ излазила непријатељска војска, грмели су добоши и трубе, и изјездише панови, подбочивши се, окружени небројеним слугама. Дебели

пуковник издавао је заповести. И почеше наступати збијено на козачке таборе, претећи, нишаћећи дугим пушкама, севајући очима и блистајући бакреним оклопима.

Чим видеше козаци да су се примакли на пушкомет, сви сложно опалише из дугих пушака и пуцаху непрекидно. Далеко се разлеже пушчани прасак по свим околним пољима и њивама, слевајући се у непрекидну грмљаву; дим покри све поље; а Запорошци су једнако пуцали, не одушујући: задњи су само пунили и додавали предњима, те се зачуди непријатељ, јер не могаше разумети, како то козаци пуцају, а не пуне пушака. Већ се није видело од великог дима, који обузе и једну и другу војску, није се видело, како час једног час другог нестаје у редовима; али опазише Леси. да густо лете куршуми и да је притужила ватра; и кад се повукоше назад да се мало склоне од дима и да се прегледају, многе нису набројали у редовима својим; а у козака је погинуло, може бити, два — три од стотине. А козаци су још једнако пуцали из пушака, не прекидајући ни за тренут. Чак се туђинац инжинир зачуди такој тактици, коју не беше никад видео, и рече ту пред свима:

— Ето како су Запорошци ваљани јунаци! Ето тако треба да се бију и други по другим земљама!

И светова им да окрену топове на табор. Силно грмнуше из широких грла гвоздени топови; затресе се и далеко затутњи земља, и двојином више покри дим све поље. Осетили су мирис од барута по тржиштима и улицама у даљним и ближим градовима. Али су нишанџије нишаниле сувише високо, усијана ђулад начинише сувише висок лук: зазвиждаше страшно кроз ваздух, прелетеше изнад главе свему табору и забише се далеко у земљу, изривши и избацивши високо у ваздух црну земљу. Ухвати се за косу француски инжинир, кад виде таку невештину, па узе сам навијати топове, не обзирући се на то што козаци непрестано пуцају и сипају куршуме.

Виде Тарас још издалека да ће зло проћи сав незамајковски и стебљикивски курењ, па подвикну гласовито:

— Брже уклањајте се иза возова и седајте свак на коња!

Али козаци не би имали кад учинити ни једно од тог, да Остап не удари у саму средину: шесторици тобџија изби из руку фитиље, само четворици не могаше избити, отераше га Леси назад. А у том туђинац капетан узе сâм у руку фитиљ, да опали највећи топ, какав дотле није видео нико од козака. Страшно му је зијало широко ждрело, и хиљаду смрти вирило је из њега. И кад груну он и за њим три друга топа, потресавши четири пута земљу која потмуло одјекну, — много јада зададоше! За многим ће козаком закукати стара мајка, бијући се коштуњавим рукама у старачке прси; остаће многа удовица по Глухову, Немирову, Чернигову и другим варошима. Излазиће, јадница, сваки дан на тржиште, хватати се за свакога мимохоца, загледати сваког од њих у очи, да ли није међу њима један, најмилији од свију; али ће проћи кроз град много свакојаке војске и довека неће бити у њој оног једног, најмилијег од свију.

И тако, половина незамајковскога курења као да није ни била! Као што град на једанпут потуче сву њиву, где се сваки клас жутео као жут дукат, тако је и њих потукло и пообарало.

Како ли навалише козаци! Како ли се сви докопаше! Како ли плану курењски атаман Кукубенко, кад виде да му нема више од пола курења! С остатком својих незамајковаца упаде у саму средину. У гневу исече на комаде првог што му дође под руку, многе коњанике обори с коња, домашивши копљем и коњаника и коња, протуче се до тобџија и оте један топ; а већ онамо, види, бије се уманski курењски атаман, и Степан Гуска већ осваја главни топ. Остави Кукубенко те козаке, па окрете са својима на другу непријатељску гомилу: и где прођоше незамајковци — ту се улица начини, где заокренуше — ту се и по две граде! Само се види, како се проређују редови и како Леси падају као снопље!

А код самих возова бије се Вовтузенко, а спреда Черевиченко, а код дањих возова Дегтјаренко, а иза

нега курењски атаман Вертихвист. Већ је Дегјатеренко дигао на копље два племића, и напао на трећега, који се не да савладати. Вешт и снажан беше Лех, красна је на њему оправа и повео је са собом самих слугу педесет. Јако салети Дегтјаренка, обори га на земљу и. замахнувши на њега сабљом, викну:

— Нема ни једног међу вама, псима козачким, ко би се усудио стати ми на мегдан!

— Ево има! рече и иступи напред Мојсије Шило.

Силан то козак беше, више је пута атамановао по мору и натрпео се много свакојаких невоља. Ухватили су их Турци код самог Трапезунта и све одвели као робље на галере, оковали им и ноге и руке у железне вериге, по читаве недеље нису им давали хлеба и појили су их отужном морском водом. Све су подносили и претрпели јадни сужњи, само да не промене православну веру. Није отрпео атаман Мојсије Шило, погазио је ногама свети закон, завио око грешне главе гадну чалму, стекао поверења код паше, постао кључар на броду и старешина над свима сужњима. Много су се забринули због тог јадни сужњи, јер су знали, кад свој прода веру и пређе к насилницима, онда је теже и грђе бити под његовом руком, него под икаким другим некрштеником: тако је и било. Мојсије Шило оковао је све у нове окове по тројицу у ред, притегао их до самих белих костију тврдим ужетима; све их био по врату и частио ћушкама. И кад су Турци, обрадовани што су добили таког слугу, почели да се госте и, заборавивши закон свој, сви се опили, он је донео сва шездесет и четири кључа и раздао сужњима, да се откључају, да побацају вериге и окове у море, па да место њих узму сабље и да секу Турке. Тад су козаци задобили много ћара и вратили се са славом у отаџбину, и дуго су бандуристи прослављали Мојсија Шила. Изабрали би њега и за кошевога, али је био сасвим чудан козак. Неки пут изврши такав посао, какав не би пао на ум ни најмудријему, а неки пут, накратко, лудост спопадне козака. Попио је и профућкао све, свима се задужио на Сечи и, као додатак томе, почео красти, као последњи лопов: извукао је

ноћу из туђег курења потпуно козачко оружје и заложио код крчмара. За тако срамно дело привезали су га на тржишту за стуб и метнули поред њега батину, да му сваки, колико год може, одвали по ударац; али се међу Запорошцима није нашао ни један, који би подигао на њ батину, кад се сети пређашњих његових заслуга. Такав је био козак Мојсије Шило.

— Има их, што бију вас, псе! рече он, јурнувши на њега.

И већ се ударише сабљама! И наплећници и попрсја улупише се у обојице од удараца. Расече вражји Лех панцир-кошуљу, дохвативши га резом до самога тела: зарумени се козачка кошуља. Али Шило на то и не гледа, него замахну жилавом руком (а тешка му је била снажна рука) и удари га по глави изненадно и онесвести га. Разлете се бакрена капа, заљуља се и тресну о земљу Лех; а Шило стаде сећи и ударати обезглављенога. Не удри више, козаче, непријатеља, већ боље осврни се назад! Не осврте се козак назад, и један од слугу убијенога удари га ножем у врат. Окрете се Шило и већ би смелицу домашио; али се изгуби у диму. Са свих страна запрашташе самокреси. Посрте Шило и осети да му је рана смртна. Паде, притиште руком рану и рече, окренувши се друговима:

— Због, панови браћо, другови! Нек на вечита времена живи православна земља Руска и нек јој буде вечита част!

И склопи своје малаксале очи, и излеће козачка душа из суровога тела.

А онамо већ изјезди Задорожњи са својима, пролама редове куренски атаман Вертихвист и наступа Балабан.

— Шта је, панови, рече Тарас, довикујући се с куренским атаманима: — има ли још барута у фишеклијама? Да није малаксала козачка снага? Да се не подају козаци?

— Још има, баћко, барута у фишеклијама; још није малаксала козачка снага; још се не даду козаци?

И навалише јако козаци: сасвим збунише све редове. Омалени пуковник удари збор и заповеди да се истакне осам шарених застава, да би искупио своје, који се беху расули далеко по свему пољу. Сви Леси потрчаше заставама; али се још и не уредише, а курењски атаман Кукубенко удари наново са својим незамајковцима у средину и нападе баш на трбушатога пуковника. Не издржа пуковник, него окрете коња и наже бежати; а Кукубенко га гоњаше далеко преко свег поља и не даде му да дође до пука.

Спази то из побочног курења Степан Гуска, па се пусти њему на претек с арканом у руци, полегнувши по гриви коњу, и кад угради згоду, он му једним махом набаци аркан на врат: пуковник сав поцрвене, хватајући се обема рукама за уже и упињући се да га прекине, али му јак замашај заби смртоносно копље у сами трбух. И оста онде прикован за земљу. Али ни Степан не прође добро! Још се козаци и не обазреше добро, а већ видеше Степана Гуску подигнута на четири копља. Само што јадник изусти:

— Нек пропадну сви непријатељи, и нек вавек векова ликује земља Руска!..

И одмах испусти душу своју.

Обазреше се око себе козаци, а већ онамо с бока козак Метелица части Лехе, обарајући овог и оног; а онамо с другог бока навалује са својима атаман Невилички; а код возова узбија и туче непријатеља Закрутигуба; а код даљих возова трећи Писаренко већ отерао читаву гомилу; а онамо код других докопали се па се бију на самим возовима.

— Како је, панови, довикну атаман Тарас, прођахавши испред свију: — има ли још барута у фишеклијама? Је ли још јака козачка снага? Да ли се још не даду козаци?

— Још има, баћко, барута у фишеклијама; још је јака козачка снага; још се не даду козаци.

А већ паде с воза Бовђуг. Удари га куршум баш испод самог срца; али старац прибра сву своју снагу и рече:

— Није ми жао растати се са светом. Нек Бог дâ свакому оваку смрт! А нек се слави до века земља Руска!

И одлете у висине Бовђугова душа да прича давно изгинулим старцима, како се умеју бити у земљи Рускоj и, што је још лепше, како умеју гинути у њој за свету веру.

Убрзо после тога тресну о земљу и куренjски атаман Балабан. Задобио беше три смртне ране, од копља, куршума и тешке палошине. А био је један од најјуначнијих козака; за својега атаманства учинио је много морских похода, али му је био најчувенији поход на анадолијско приморје. Много су тад накупили цекина, скупоцених турских ствари, ћинћака и свакојака накита, али су зло прошли кад су се вратили: наиђоше, сиромаси, под турску ћулад. Кад их домашише с брода, — половина се чунова заошија и преврте, утопивши многога у воду; али привезана уз бокове трска сачува чунове да се не потопе. Балабан заше свим веслима, окрете пловити право према сунцу и тим учини да га не могаше видети турски брод. Затим су сву ноћ исполцима и капама испљускивали воду и затискивали пробијена места; од козачких чакшира скројили су једра, полетели и утекли од најбржег турског брода. И осем тога што су стигли здраво на Сечу, донели су златом везену одежду архимандриту межигорскога кијевскога манастира а храму Светога Покрова, што је на Запорожју, накит од чистога сребра. И дуго су после бандуристи величали јунаштво козачко.

Сад Балабан обори главу, опажајући самртне муке, и рече тихо:

— Чини ми се, панови браћо, да умирем лепом смрћу: седморицу сам посекао, деветорицу копљем испробадао, доста њих коњем погазио, а већ не сећам се, колико сам их из пушке побио. Па нек вечито цвета земља Руска!..

И одлете душа његова.

Козаци, козаци! не трошите најбољи цвет ваше војске! Већ су опколили Кукубенка; већ је само се-

дам људи остало од свег незамајковског курења; већ се и они једва бране; већ је искрвављена на Кукубенку хаљина. Сам Тарас, кад виде у којој је невољи, похита му у помоћ.

Али доцкан стигоше козаци; већ га згоди копље испод срца пре, него што беху отерани непријатељи који су га опколили. Лагано клону он на руке козацима који га прихватише, и лину потоком млада крв, као год скупоцено вино, које су понеле из подрума у стаклену суду непажљиве слуге, па поклизну баш на уласку и разбију скупоцену боцу; све се вино пролије по земљи, и ухвати се за косу домаћин, који га је чувао за најбољу прилику у животу, да би се, ако дадне Бог те се у старим годинама састане с другом из младости, сетили заједно прећашњег, друкчијег времена, кад се човек друкчије и боље веселио...

Поведе Кукубенко очима око себе и проговори:

— Хвалим Бога, што ми даде да умрем на очи ваше, другови! Нек после нас буде још бољих од нас, и нек се дичи вечито Христом љубљена Руска земља!..

И излете млада душа. Узеше је анђели под руке и однеше на небеса. Лепо ће њему бити тамо. „Седи ми, Кукубенко, с десне стране!“ рећи ће му Христос: „Ти ниси изневерио другарства, ниси учинио непоштено дело, ниси издао човека у невољи, чувао си и бранио моју цркву.“

Све је ожалостила смрт Кукубенкова. Већ су се јако проредили козачки редови; многих и многих храбрих није већ било на број; али су се још борили и држали се козаци.

— Како је, панови, довикну се Тарас са заосталим курењима: — има ли још барута у фишеклијама? Да се нису сабље иступиле? Да се није уморила снага козачка? Да се не подају козаци?

— Још ће, баћко, бити барута; још ваљају сабље; није се уморила козачка снага; још се не дају козаци!

И навалише наново козаци тако, као да нису ни претрпели никаких губитака. Већ су остала у животу само три курењска атамана; већ су се свуда црвениле црвене реке; нагомилаше се високо мостови од ко-

зачких и непријатељских лешева. Погледа Тарас у небо, а већ се по небу отегла поворка гавранова. Дакле, биће некоме за душу! А већ онамо подигоше на копље Метелицу; већ се глава другога Писаренка закотрља и затрепта очима; већ посрте и тресну о земљу на четворо исечен Охрим Гуска.

— Хајд'! викну Тарас и махну марамом.

Разумеде Остап тај знак, испаде из заседе и удари силовито на коњицу. Леси не издржаше јаку навалу, и он их потера и нагна управо на оно место, где беше побијено у земљу коље и одломци од копаља. Стадоше се спотицати и падати коњи и летети преко њихових глава Леси. А у тај мах корсунци, који су стојали последњи иза возова, кад видеше да ће дотурити пушка, грунуше на једанмах из самокреса. Сви се Леси збунише и пометоше, а козаци се осоколише.

— Ево наша је победа! зачуше се са свих страна запорошки узвици, затрубише у трубе и истакоше победничку заставу.

Свуд су бежали и крили се разбијени Леси.

— Не, не, још није сасвим победа! завика Тарас, гледајући на градску капију, и истину је рекао.

Отвори се капија, и излете на њу хусарски пук, украс свих коњичких пукова. Под свима коњаницима беху сви, као један, мрколасти аргамаци. Пред њима полете витез од свију жешћи, од свију лепши; црна коса лепрша му се испод његове бакрене капе; на руци се виори привезана скупоцена трака, везена руком прве лепотице.

Тарас се окамени, кад виде да је то Андрија.

А он међутим, обузет заносом и ватром битке, жудан да заслужи привезани на руку дар, појури као млад рт, најлепши, најбржи и најмлађи од свих у поводу. Тутнуо га је вешт ловац, — и он је полетео, пустивши своје ноге као праву пругу кроз ваздух, сав накривљен на страну, изривајући снег и десет пута престижући у ватри своје трке и самога зеца.

Застаде стари Тарас и гледаше, како он чисти пред собом пут, разгони, сече и сипа ударце и десно и лево. Не отрпе Тарас и завика:

— Шта? Зар своје? Зар своје бијеш, ђаволји сине?

Али Андрија није разликовао ко је пред њим, да ли свој или други неки; ништа он није видео. Увојке косе, увојке је он видео, дуге, дуге увојке и груди сличне речноме лабуду, и врат бео као снег, и рамена, и све, што је створено за безумне пољупце.

— Ej, момчади! замамите ми га само у шуму, замамите ми га само! викну Тарас.

И одмах се издвоји тридесет најбржих казака да га замаме. И, наместивши на глави високе шубаре, одмах се пустише на коњма, право на пресек

хусарима. Удариште с бока на предње, сметоше их, одвојиште од задњих, дариваше по некога, а Голокопитенко удари пљоштимице сабљом Андрију по леђима, и у исти мах нагоше бежати од њих, колико су год имали козачке снаге.

Како ли нападе Андрија! Како ли се узбуни по свим жилама млада крв! Ободе коња оштрим остругама, па полете што игда може за козацима, не обзирући се назад нити видећи, да за њим притиче само двадесет људи; а козаци су летели на коњма у сав трк и окретоше правце к шуми. Захуктао се беше на коњу Андрија и у мало што не стиже Голокопитенка, кад на једанпут нечија снажна рука шчепа му коња за узду. Погледа Андрија: пред њим стоји Тарас! Задрхта сав и на једанпут побледе: тако ђак, кад непажљиво заједе свога другара па за то добије од њега ударац лениром по челу, букне као пламен, искочи бесан из скамије и јури за поплашеним другом својим, готов да га искида на парчета, и на једанпут натрчи на учитеља који улази у школу: оног тренутка утиша се бесна ватра и клоне немоћна љутина. Слично томе, за један тренут изгуби се гнев у Андрије, као да га није никако ни било. И он је видео пред собом само страшнога оца.

— Па шта ћемо сад? рече Тарас, гледећи му право у очи.

Али Андрија не могаше ништа на то рећи, него је стојао, оборивши очи у земљу.

— Шта би, синко, помогоше ли ти твоји Леси?

Андрија не одговори.

— Зар тако издати? Изневерити веру? Издати своје? Стани, слази с коња!

Покорно, као мало дете, сјаха он с коња и стаде ни жив ни мртав пред Тарасом.

— Стој, не мичи се! Ја сам те родио, ја ћу те и убити! рече Тарас.

И, одмакнувши се корак назад, скиде пушку с рамена.

Андрија беше блед као крпа; видело се, како му се тихо мичу уста и како изговара нечије име;

али то није било име отаџбине, или матере, или браће — то беше име прелепе Пољакиње.

Тарас окиде.

Као влат жита, одрезан српом, као млад јањчић, кад осети испод срца убиствено гвожђе, клону Андрија главом и паде у траву, не изустивши ни једне речи,

Стаде синоубилац и дуго гледаше мртав труп. Био је и мртав прекрасан: његово мушко лице, до малочас пуно снаге и неодољиве за жене чари, још је било необичне лепоте; црне обрве, као црна кадива, осенчавале су његове побледеле црте.

— И у чем не би био козак? рече Тарас. — И висок стасом, и црномањаст, и лице као у племића, и рука му беше крепка у бој! Пропаде! пропаде срамно, као подло псето!

— Баћко, шта учини! То га ти уби? рече Остап који у тај мах дојаха.

Тарас климну главом.

Загледа се Остап мртвоме у очи. Жао му беше брата, и проговори:

— Па да га предамо, баћко, часно земљи, да се не наругају над њим непријатељи и да му не развлаче тела грабљиве тице.

— Погрешће га и без нас! рече Тарас. — Наћи ће се њему и покајницâ и укопникâ!

И премишљао је два минута: да ли да га остави нека га разнесу вуци, или да поштеди у њему витешко јунаштво, које јунак ваља да поштује па ма у ком то било, — кад погледа, лети к њему на коњу Голокопитенко:

— Несрећа, атамане, оснажили се Леси, стигла им у помоћ одморна војска!..

Још не беше добро изустио Голокопитенко, а допаде Вотвузенко:

— Несрећа, атамане, придолази још нова војска!..

Не изусти добро ни Вовтузенко, а трком трчи без коња Писаренко:

— Где си баћко? Траже те козаци. Већ погибе куренски атаман Невилички, Задорожњи погибе, Черевиченко погибе; али се држе козаци, неће да гину,

док тебе не виде: хоће, да их погледаш пре смртнога часа.

— На коња, Остапе! викну Тарас и похита да застане још козаке, да их још види, и да они пред смрт погледају у свога атамана.

Али још и не изиђоше из шуме, а већ непријатељска војска опколи са свих страна шуму, и свуд се између дрвета појавише коњаници са сабљама и копљима.

— Остапе! Остапе! не дај се! завика Тарас, а он трже сабљу и поче комадати прве што домаши с обе стране.

А на Остапа већ натрчаше од једном шесторица; али, види се, нису натрчали у добри час: једноме одлете глава, други се претури и оступи, трећега згоди копље у ребра, четврти беше поодважнији, склони главу од куршума, те удари врео куршум коња у груди, — пропе се бесни коњ, тресну о земљу и угњави под собом коњаника.

— Тако, синко! Тако, Остапе! виче Тарас. — Ево и мене за тобом!

А и он се једнако брани од навале. Сече и бије Тарас, сипа ударце ђа овом ђа оном, а једнако гледа напред у Остапа, и угледа, како се наново дочепаше с Остапом мало те не осморица скупа.

— Остапе! Остапе! не дај се!

Али већ савладаше Остапа; већ му један набаци на врат аркан, већ вежу, већ хватају Остапа.

— Ej, Остапе, Остапе! узвикује Тарас, пробијајући с к њему и секући на комаде и ког наиђе и ког домаши. — Ej, Остапе, Остапе!..

Али у том тренутку лупи и њега нешто као тежак камен. Све се окрете и преврте у његови очима. На једанмах заиграше пред њим измешано главе, копља, дим, севање пламена, лиснато грање на дрветима промаче му испред самих очију. И сруши се на земљу, као подсечен храст. И навуче му се магла на очи.

X

— Ала сам дуго спавао! рече Тарас, пренувши се, као из тврдог сна после пића, и трудећи се да распозна предмете око себе.

Страшна слабост беше освојила његове удове. Тешко је распознавао пред собом зидове и углове непознате собе. Једва једном виде, да пред њим седи Товкач и, рекао би, ослушкује сваки његов дах.

„Да," помисли у себи Товкач: „ти би, можда, и заиавек заспао!" Али не рече ништа, него му попрети прстом и даде знак да ћути.

— Ама кажи ми, где сам ја сад? упита опет Тарас, напрежући ум и трудећи се да се сети шта је било.

— Та ућути! подвикну сурово на њега друг: — Шта би хтео још знати? Зар не видиш да си сав исечен? Већ је две недеље, како бежимо без одморка, и како у грозници и ватрушгини бунцаш и говориш лудорије. Сад си ето први пут спавао мирно. Ћути, ако ниси рад да сам себи навучеш несрећу.

Али се Тарас једнако трућаше и упињаше да прикупи своје мисли и да се сети прошлости.

— Јест, мене су салетели и сасвим опколили Леси? Ја се нисам могао никако пробити из гомиле?

— Ама ћути, кад ти кажем, ђавоље дериште! подвикну Товкач љутито, као што подвикне дадиља немирном спадалу детету, кад већ изгуби стрпљење. — Која ти је вајда да знаш како си се извукао? Доста је што си се извукао. Нашло се људи који те нису издали, — али ће имати посла због тебе! Још ћемо ми доста ноћи бежати заједно! Ти мислиш, да су те сматрали као проста козака? Нису, твоју су главу уценили с две хиљаде дуката.

— А Остап? викну на једанпут Тарас, упе се да се придигне, па се на једанпут сети, како су Остапа ухватили и свезали на очи његове, и како је сад већ у лешким рукама.

И обузе туга стару главу. Смаче и здера све завоје с рана својих; баци их далеко од себе, хтеде

нешто гласно рећи, — па место тога заусти нешто лудо: ватра и бунило опет га освоји, и поче изговарати без смисла и без везе луде речи.

А међутим је верни другар стајао пред њим, свађао се и сипао на њега мноштво оштрих речи и прекора. Најзад га докопа за ноге и руке, пови га као мало дете, зави му све завоје, уви га у волујску кожу, увеза у лубове, привеза га ужетима за седло, и крете се с њим опет на пут.

— Макар мртва, али ћу те однети! Нећу ја допустити, да се Леси ругају твојим козачким племеном, да кидају на парчад твоје тело, да га бацају у воду. Ако ти баш и орао ускљује очи, нека их кљује наш степски орао, а не лешки, не онај што долеће из пољске земље. Ма и мртва, али ћу те донети до Украјине!

Тако је говорио верни друг. Јурио је без одмора и дању и ноћу и донео га онесвесла на Запорошку Сечу. Ту се латио лечити га неуморно травама и мазовима; нађе некаку вешту Јеврејку, која га је месец дана појила разним лековима, и најзад Тарасу би боље. Или лекови, или његова свездена снага освоји, тек он је за месец и по дана устао; ране су зарасле, а ожиљци од сабље показивали су, како је некад дубоко био рањен стари козак.

Али је постао осетно туробан и невесео. Три велике боре навукоше му се на чело и већ се никад више не изгладише. Погледао је сад око себе: све ново на Сечи, сви стари другови помрли. Нема ни једног од оних, што су се борили за праведну ствар, за веру и браство. И они што су отишли с кошевим у потеру за Татарима, и њих већ одавно нема: сви су пали, сви изгинули, неко у самом бою изгубио честиту главу, неко умро од глади и жеђи по кримским слатинама; неко пропао у ропству, јер није могао поднети срамоту; па ни прељашњег кошевога није већ одавно било на свету, нити икога од старих другова, и некад бујна козачка снага већ је одавно зарасла у траву. Он је само видео да је била силна гозба, бурна гозба: све је посуђе изразбијано у комаде; нигде није остало

ни капи вина, разграбили гости и слуге све скупоцене купе и судове — и смућен стоји домаћин, мислећи: „боље и да није било тог пира!“

Узалуд су се трудили да забаве и развеселе Тараса; узалуд су брадати, седи бандуристи, пролазећи по двојица и по тројица, певали његова козачка јунаштва, — он је сурово и хладно гледао све, а на његовом непомичном лицу огледала се неизлечива туга, и он је, оборивши главу, тихо шапутао: „Сине мој! Остапе мој!“

Спремали су се Запорошци на морску експедицију. Две стотине чунова спуштено је у Дњепар, и Мала Азија видела их је, с обријаним главама и дугим перчинима, који су предавали мачу и огњу њезине богате обале; гледала је чалме својих мухамеданских становника како су разбацане, као небројени њени цветови, по пољима оквашеним крвљу и како пливају поред обала. Видела је доста запорошких чакшира умрљаних катраном, и мускулозних руку са црним нагајкама. Запорошци су појели и поломили све винограде; по мечетима остављали читаве гомиле ђубрета; скупе персијске шалове употребљавали су место учкура и опасивали њима упрљане свитке. Још су задуго после тога надазнили по оним местима запорошке кратке лулице. Они су весело пливали назад; за њима се загнао турски брод с десет топова и плотуном из свих топова својих растерао, као тице, налукле њихове чунове. Трећина их је потонула у морске дубине; али су се остали опет искупили заједно и стигли на ушће Дњепра с дванаест бурића, напуњених цекинима.

Али то све није занимало Тараса. Он је одлазио на ливаде и степе, као да лови, али му је метак остајао неизбачен. И спустивши пушку, пун туге, сео би крај морске обале. Дуго би ту седео оборене главе и непрестано говорио: „Остапе мој! Остапе мој!“ Пред њим се пресјахује и шири Црно Море; у удаљеном тршчаку пишти чајка; седи његов брк бели се као сребро, а суза сузу стиже.

И најзад Тарас није издржао.

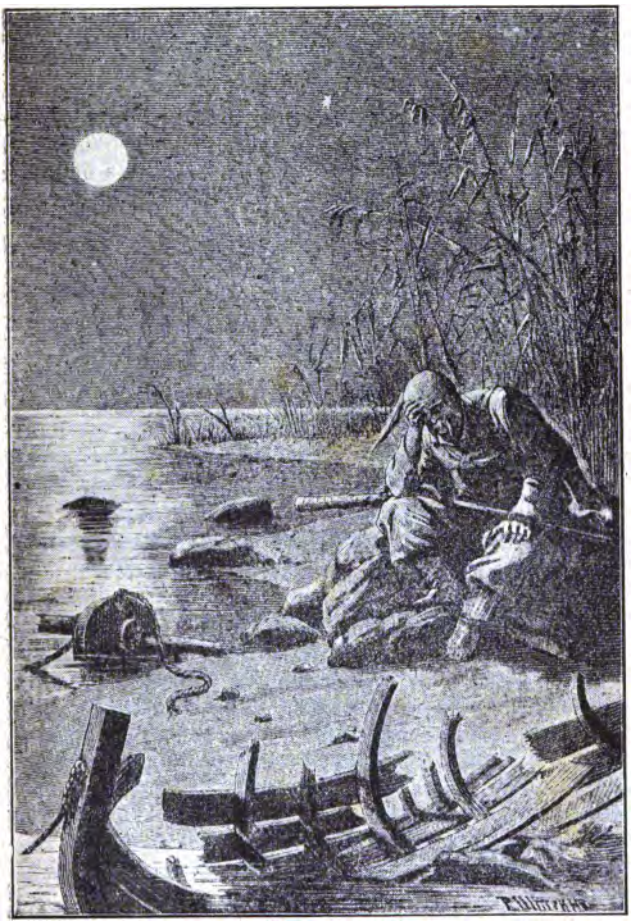

— Ма шта било, идем да разберем, шта је с њим: је ли жив? или у гробу? или га већ ни у гробу нема? Разабраћу по што по то!

И после недељу дана већ се обре у граду Умањи, опремљен, на коњу, с копљем, сабљом, путничком чутуром о седлу, ратничким грнцем саламате, фишецима барута, коњским путом и осталом опремом.

Он притера коња право к једној нечистој, упрљаној кућици, у које су се мали прозорићи једва видели, запрљани не зна се чим; димњак беше затиснут крпом, а испроваљиван кров беше сав покривен врапцима. Пред самим вратима рпа свакојака сметлишта. На прозор извири глава једне Јеврејке у чепцу с потамнелим бисером.

— Је ли ти муж код куће? упита Буљба, сјахујући с коња и привезујући узду за гвоздену куку, што беше код самих врата.

— Код куће је, рече Јеврејка и брже боље изнесе коњу пшенице у мерици а витезу бокал пива.

— А где је твој Јевреји́н?

— Он је у другој соби, моли се Богу, одговори Јеврејка, клањајући се и пожелевши му здравља у исти мах, кад Буљба принесе бокал устима.

— Остани овде, нахрани ми и напој коња, а ја идем да се разговорим с њим насамо. Имам посла с њим.

Тај је Јевреји́н био познати Јанкељ. Он се већ ту створио као арендатор и крчмар; прикупио је мало по мало у своје руке све панове и племиће по околини, измузао мало по мало готово све новце и јако се осетило његово јеврејско присуство у том крају. На три и по миље далеко на све стране није остало ни једне уредне куће: све је пропадало и рушило се, све се пропило, а остала сиромаштина и дроњци; сав је крај опустошен као после пожара или чуме. И кад би ту Јанкељ живео још десет година, он би јамачно опустошио и сву војводовину.

Тарас уђе у собу. Јевреји́н се мољаше Богу, покривен својим доста прљавим саваном, и осврте се да, по обичају своје вере, пљуне последњи пут, па

на једанпут очи његове угледаше Бульбу где стоји озади. Одмах се створише Јевреjину пред очима пре свега две хиљаде дуката, што беху обећане за Бульбину главу; али се застиде од својега користољубља и уше се да угуши у себи вечиту помисао на злато, која, као црв, гризе душу Јевреjину.

— Слушај, Јанкељу! рече Тарас Јевреjину, који се поче пред њим клањати и затвори опрезно врата да их ко не види. — Тебе би Запорошци растргнули као пса... Ја сам ти сачувао живот, сад је на тебе ред, да ти мени учиниш услугу.

Јевреjин се малко намргоди.

— Какву услугу? Ако је услуга така, да се може учинити, онда што је не бих учинио?

— Не говори ништа. Вози ме у Варшаву.

— У Варшаву? Шта, у Варшаву? узвикну Јанкељ.

Обрве и рамена дигоше му се на више од изненађења.

— Не говори ми ништа. Вози ме у Варшаву. Ма шта било, хоћу да га видим још једанпут, да му кажем макар једну реч.

— Коме да кажете реч?

— Њему, Остапу, сину моме.

— Зар пан није чуо, да је...

— Знам, знам све: за моју главу дају две хиљаде дуката. Та знаду они, рђе, колико она вреди! Ја ћу ти дати пет хиљада. Ево ти две хиљаде одмах (Бульба изручи из кожне кесе две хиљаде дуката), а остатак — чим се вратим.

Јевреjин одмах зграби убрусић и покри њим дукате.

— Ао, да красна новца! Ао, да добре монете! говораше он, окрећући један дукат у рукама и пробајући га на зубима. — Ја мислим, да онај човек од ког је пан упленио овако лепе дукате, није ни часка живео на свету; отишао је он онај час у реку, и потонуо у њу после оваких дивних дуката.

— Ја те не бих молио. Ја бих, може бити, сам погодио пут у Варшаву; али ме могу проклети Леси како познати и ухватити; јер нисам вешт довијању.

А ви сте, Јевреји, за то и створени. Ви ћете и самог ђавола преварити; ви знате сваку мајсторију: ето за што сам к теби дошао! Па и у Варшави не бих сам могао ништа учинити. Одмах прежи кола и вози ме!

— А пан мисли, да је то тако, узми само кобилу, упрегни, па: „Ћи, хајде, ђогушо!“ Пан мисли, да ја могу возити пана тако, а да га не сакријем?

— Па, сакриј ме, сакриј; је ли у празно буре, а?

— Јао, јао! А зар пан мисли, да га могу сакрити у буре? Зар пан не зна, да ће свако помислити, да је у бурету ракија?

— Па нек помисли, да је ракија.

— Како? Нек помисли да је ракија? рече Јевреј-ин и ухвати се обема рукама за пејсике а затим подиже навише обе руке.

— Шта је, што си се тако пренеразио?

— А зар пан не зна, да је Бог створио ракију за то, да је свак проба? Тамо су све сами лакомци и попашници: шљахтић ће трчати пет врста за буретом, па ће тек пробушити рупицу, одмах ће видети да не тече и рећи: „Јевреј-ин неће повести празно буре; јамачно, ту има нешто! Ухватите Јевреј-ина, свежите Јевреј-ина, одузмите све новце од Јевреј-ина, баците у тамницу Јевреј-ина!“ Јер све, што је год рђаво, све се товари на Јевреј-ина; јер свак сматра Јевреј-ина као псето; јер мисле, да није ни човек, ако је Јевреј-ин!

— Добро, а ти ме метни на кола с рибом.

— Није могућно, пане; Бога ми, није могућно. Сад су људи по свој Пољској гладни као пси: и рибу ће почети красти, и пана напипати.

— А ти ме вози макар на ђаволу, само ме вози!

— Слушај, слушај, пане! рече Јевреј-ин, уступивши рукаве и прилазећи му с раширеним рукама. — Ево шта ћемо радити. Сад свуда зидају тврђаве и замкове; из Швапске су дошли француски инжинири, па се због тога вози друмовима много цигле и камена. Нек пан легне на дну кола, а ја ћу га озго затрпати циглом. Пан је здрав и јак како изгледа, па му неће бити ништа, ако буде мало потешко; а ја ћу начинити у колима доле рупицу, да храним пана!

— Чини, како хоћеш, само ме вози!

И после једног сахата изиђоше из Умањи кола с опеком, у која беху упрегнуте две раге. На једној од њих седео је Јанкељ, и дуги коврчави пејсици његови виорили су испод јеврејскога јаломка, а он је климао на коњу, дугачак као онај дирек што се удара крај пута да обележава врсте.

XI

У оно време, кад се дешавао овај догађај што га описујемо, није било на граничним местима још никаких царинских чиновника ни стражара, те страшне опасности за предузимљиве људе, и зато је свак могао увозити, што му год падне на ум. Ако је ко и чинио претрес и преглед, то је чинио већином за своје лично задовољство, особито ако је на возу било примамљивих за око ствари и ако је његова властита рука имала приличну тежину и замашај. Али опека није имала муштерија и ушла је без сметње на главну градску капију.

Буљба је, у свом тесном затвору, чуо саму вреву, вику кочијашку и ништа више. Јанкељ, климајући на свом кратком, упрашеном коњу, начини неколико кругова па скрете у мрачну, узану улицу, која се звала Кальава и уједно Јеврејска, зато што су ту доиста били Јевреји готово из све Варшаве.

Та је улица необично наличила на изврнуту унутрашњост стражњег дворишта. Сунце, рекао би, није ту завиривало никако. Сасвим поцрнеле дрвене куће, с множином пружених с прозора сргова још су више увећавале мрак. Гдешто се црвенио међу њима зид од опека, али и он беше на многим местима сасвим поцрнео. Гдешто је парче зида, окречено само у врху, обасјано сунцем, блештало белином, коју нису могле очи издржати. Ту је све јако падало у очи: димњаци, рите, ољуштине, избачене разбијене качице. Сваки је бацао на улицу што је год имао непотребно, дајући мимохоцима могуће згоде да тим ђубретом

нахране сва своја чула. Коњаник на коњу у мало није дохватао руком сргове, пружене преко улице од једне куће до друге, на којима су висиле јеврејске чарапе, кратке панталоне и осушене гуске. По који пут извири на стари прозорић доста глатко лице какве Јевреjке, накићено потамнелим ђинђувама. Гомила Јевреј-

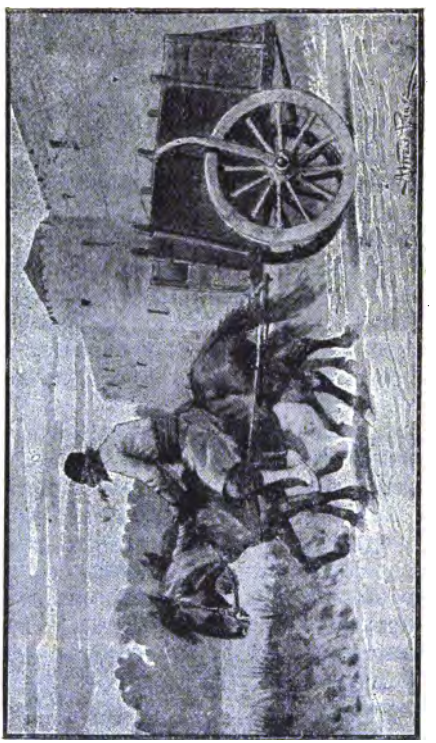

чади, кальаве, дроњаве, с коврчастом косом, дерала се и ваљала по блату.

На један прозор извири риђ Јевреjин, с пегама по свему лицу, које су га начиниле налик на врапчје јајце; одмах поче говорити с Јанкељем сво-

јим неразумљивим језиком, и Јанкељ одмах утера кола у једно двориште. Улицом је ишао други Јевреjин, па заста и упусти се и он у разговор, и кад се Буљба, најзад, искобељао испод опека, видео је три Јевреjина како се разговарају веома живо.

Јанкељ се окрете њему и рече, да ће све бити свршено, да је његов Остап у градској тамници и да се он нада, и ако је тешко наговорити стражаре, да ће му израдити да се виде.

Буљба уђе с тројицом Јевреја у собу.

Јевреји почеше опет разговарати међу собом својим неразумљивим језиком. Тарас је погледао у свакога од њих. Нешто га је, рекао би, јако потресло: на његовом грубом и хладном лицу плануо је као неки пламен наде, — оне наде што долази каштo човеку у последњем ступњу очајања; његово старо срце поче јако куцати, као у младића.

— Слушајте, Јевреји! рече он, и у речима његовим беше нешто усхићено. — Ви можете учинити све на свету, ви ископате макар са дна морскога, и пословица је већ давно рекла, да ће Јевреjин и себе сама украсти, само кад хтедне украсти. Избавите ми мога Остапа! Дајте му прилике да побегне из ђаволских шака. Ја сам ево овом човеку обећао дванаест хиљада дуката, — додаћу још дванаест хиљада. Све, што год имам, скупоцене купе и закопано у земљи злато, кућу и последњу хаљину продаћу, и углавићу с вама уговор до века, да све што год задобијем у рату делим с вама на пола.

— О, није могућно, љубазни пане! није могућно! рече Јанкељ и уздахну.

— Није, није могућно! рече други Јевреjин.

Сва три Јевреjина погледаше се.

— Па да покушамо, рече трећи, погледајући бојажљиво у она два: — може бити, даће Бог.

Сва три Јевреjина стадоше говорити немачки. Буљба није могао ништа разабрати, ма колико напрезао свој слух; чуо је само како често изговарају реч „Мардохај,“ и ништа више.

— Слушај, пане! рече Јанкељ. — Треба да се посаветујемо с једним човеком, каквог још никад није било на свету. У, у! то је тако мудар, као Соломон, и ако он ништа не учини, онда већ нико на свету не може учинити. Седи ту; ево ти кључ, и не пуштај никог!

Јевреји изидоше на улицу.

Тарас закључа врата и стаде гледати кроз мајушан прозорић ту прљаву јеврејску улицу.

Сва три Јевреjина зауставише се насред улице и почеше говорити доста живо; брзо им се придружи четврти, па најзад и пети. Буљба је чуо како се опет понавља: „Мардохај, Мардохај.“ Јевреји су непрестано погледали на једну страну улице; једва једном, помоли се на крају њеном иза једне опале куће нога у јеврејској плиткој ципели и промакоше скутови јеврејског полукафтана.

— Ej, Мардохај! Мардохај! завикаше сви Јевреји.

Мршав Јевреjин, мало мањи од Јанкеља, али много више покривен борама, с прегрдном горњом усном, приближи се нестрпљивој гомили, и сви Јевреји похиташе надмећући се приповедати му, а уз то је Мардохај неколико пута погледао у мајушни прозорић, и Тарас се сетио, да то говоре о њему. Мардохај је размахивао рукама, слушао, упадао у реч, често пљувао у страну, загртао скутове полукафтана, завлачио руку у џеп и вадио некаке играчке, и уз то показивао своје веома прљаве панталоне. На послетку, сви Јевреји дигоше таку вреву, да им је Јевреjин, који је стојао на стражи, морао давати знак да ућуте, и Тарас већ поче страховати за своју сигурност, али се умири, кад помисли, да Јевреји не могу друкчије мислити него на улици и да њихов језик ни сам демон неће разумети.

После два минута, сви Јевреји уђоше у његову собу. Мардохај се приближи Тарасу, потапка га руком по рамену и рече:

— Кад ми и Бог наумимо да нешто урадимо, онда ће бити онако, како треба.

Тарас погледа у тог Соломона, „каквог још није било на свету,“ и доби неку наду. Доиста, његов је

изглед могао улити неко поуздање: горња усна била му је, једном речи, страшило; њена се дебљина, јамачно, увећала од узгредних узрока. У бради тог Соломона беше само петнаест длачица, и то на левој страни. На лицу Соломонову беше толико белега ол боја, које је подобивао за своју дрскост, да им је, без сумње, одавно изгубио рачун и навикао се сматрати их као белеге с којима се родио.

Мардохај оде заједно с друговима, пуним дивљења његовој мудрости.

Буљба остаде сам. Он беше у необичном положају, у каквом никад још није био: осећао је први пут у животу неспокојство. Душа му беше у грозничавом стању. Он није био онај прећашњи, крути, чврсти, јаки, као дуб; он беше малодушан: беше сад слаб. Он задршће чим што шушне и чим се помоли на крају улице каква нова јеврејска фигура. У таком стању провео је цео дан; нити је јео, нити пио, и очи његове нису се ни часка одвајале од мајушнога прозорића што гледа на улицу.

Једва једном, већ доцкан у вече, појавише се Мардохај и Јанкељ.

— Шта би? Је ли срећно? упита их он с необичним нестрпљењем.

Али још пре, него се Јевреји прибраше да одговоре, спази Тарас, да у Мардохаја нема ни оног последњег чуперка, који се, истина доста прљав, али ипак вио у увојцима испод његова јаломка. Вијаше се, како хтеде нешто рећи, али изговори таку збрку, да Тарас није ништа разумео. Па и сам Јанкељ приносио је врло често руку устима, као год да пати од назеба.

— О, љубазни пане! рече Јанкељ: — сад се никако не може! Тако ми Бога, не може! Тако је то рђав свет, да му треба пљунути на саму главу. Ето и Мардохај ће казати. Мардохај је радио, како још није радио ни један човек на свету; али Бог није хтео, да тако буде. Три хиљаде војске стоји, и сутра ће их све казнити...

Тарас погледа Јеврејина у очи, али већ без нестрпљења и без гнева.

— А ако пан хоће да се види, онда треба сутра рано, тако да то буде још пре сунца. Стражари пристају, и један је тамничар обећао. Али немали, да Бог дâ, среће на оном свету, јао, вај мир! Како је то грабљив свет! Таких нема ни међу нама: педесет дуката дао сам свакому, а тамничару...

— Добро. Води ме к њему! рече Тарас одлучно, и сва чврстина врати се у његову душу.

Он пристаде на Јанкељев предлог да се пређуши као туђински троф, који је дошао из немачке земље, а за то је увиђавни Јеврејин већ и руво спремио. Али већ беше ноћ. Домаћин, онај познати риђи Јеврејин с пегама, извуче дебео душек, наткривен некаком асуром, и простре га на клупи за Буљбу. Јанкељ леже на поду на таки исти душек. Риђи Јеврејин попи малу чашицу некаке зачињене ракије, скиде полукафтан, те у својим чарапама и плитким ципелама постаде малко налик на пиле, па оде са својом Јеврејком у нешто налик на орман. Два Јеврејчета, као два домаћа кучета, легоше на под поред ормана.

Али Тарас није спавао; седео је непомичан и лагано добовао прстима по столу; у устима је држао лулу и пуштао дим, од ког је Јеврејин кијао у сну и завлачио нос у јорган. Тек што се небо забелело бледим обележјем зоре, а он већ гурну ногом Јанкеља.

— Устај, Јеврејине, и дај твоје грофовско руво!

За часак се обуче Тарас; нацрни бркове и обрве, натаче на главу малу црну капицу — и нико од најближих његових козака не би га могао познати. По изгледу чињаше се да му нема више од тридесет и пет година. Здрава румен треперила је на његовим образима, па чак и они ожиљци придавали су му нешто госпоско. Руво, везено златом, веома му је доликовало.

Улице су још спавале. Ни један меркантилан створ још се не беше појавио у граду с котарицом у рукама. Буљба и Јанкељ дођоше до једне зграде, која је изгледала као чапља кад лежи на гнезду. Била је

ниска, широка, огромна, поцрнела, и с једне стране истегла јој се, као врат у роде. дугачка узана кула, наврх које штрчи парче крова. Та је зграда вршила множину разних дужности: ту су биле и касарне, и тамница, и чак суд за кривице.

Наши путници уђоше на капију и обретоше се у пространој дворници или у покривеном дворишту. Око хиљаду људи спавало је заједно. Пошав право беху ниска врата, пред којима су седела два стражара и играла некаку игру, а та им игра беше да један другог удара с два прста по длану. Они су слабо обраћали пажњу на дошљаке и окренуше главе само онда кад Јанкељ рече:

— То смо ми; чујете, панови, то смо ми.

— Улазите! рече један од њих, отварајући једном руком врата, а другу пружајући своме другару да прими од њега ударце.

Они уђоше у ходник, узан и мрачан, који их одведе опет у таку дворницу с маленим прозорима у врху.

— Ко иде? завика неколико гласова и Тарас угледа приличну количину војника у пуној опреми. — Нама није заповеђено да кога пуштамо.

— То смо ми! викао је Јанкељ. — Бога ми, ми смо, светли панови!

Али то нико није хтео да чује. Срећом у тај мах приђе неки дебељко, који је, по свима знацима, био старешина, јер је псовао горе од свију.

— Пане, то смо ми; ви нас већ знате, а пан гроф још ће вам бити захвалан.

— Пропустите их, сто ђавола ђаволој им матери! И више никог не пуштајте. И нек нико не отпасује сабљу и нек се не ваља као псето по поду...

Наставак ове лепореке заповести већ нису чули наши путници.

— То смо ми, то сам ја, наши смо! говорио је Јанкељ, с ким се год сретне.

— Па може ли се сад? упита он једнога од стражара, кад се, најзад, приближише оном месту, где се ходник већ завршивао.

— Може се; само не знам, да ли ће вас пустити у саму тамницу. Сад већ нема Јана: место њега други је, одговори стражар.

— Јао, јао, рече полако Јевреjин: — то је рђаво, љубазни пане!

— Води ме! рече упорно Тарас.

Јевреjин га послуша.

Код врата тамничких, шиљатих при врху, стајаше војник, с брковима на три ката. Горњи кат бркова отишао му назад, други право напред, а трећи на ниже, што га је начинило веома сличним мачку.

Јевреjин се најежи као испребијан и готово насатке приђе му.

— Ваша светла велемоћност! Светли и велемоћни пане!

— Велиш ли то мени, Чивутине?

— Вама, светли и велемоћни пане.

— Хм... па ја сам само прост војник! рече трокатни бркоња с мало веселијим погледом.

— А ја сам, Бога ми, мислио да сте ви главом војвода. Ао, ао, ао!.. (Ту Јевреjин махну главом и рашири прсте.) Ао, како важно изгледате! Бога ми, пуковник, прави пуковник! Само још за један прст да се дода, па пуковник! Требало би пана посадити на коња, тако брза, као мува, па нек учи пукове!

Војник погласи доњи кат бркова, а уз то му очи дођоше сасвим веселе.

— Како је то ратнички свет! настави Јевреjин. — Ох, вај мир, како је леп свет! Гајтанићи, пулйце... бије од њих блесак као од сунца; а цурице чим угледају војнике... ао, ао!..

Јевреjин опет заврте главом.

Војник зави руком горње бркове и пусти кроза зубе неки глас, малко налик на коњско рзање.

— Молим пана да учини услугу! рече Јевреjин. — Ево дошао кнез из туђе земље; хоће да види козаке. Још од како се родио, није видео какав је то свет — козаци.

Појава туђинских грофова и барона била је у Пољској доста обична: њих је често вукла једино ра-

дозналост да виде тај готово полуазијатски кут Европе; а Московију и Украјину сматрали су да припадају већ Азији. И зато је војник, пошто се поклонио доста дубоко, држао да је умесно додати неколико речи од своје стране.

— Ја не знам, ваша светла велемоћност, рече он: — зашто сте ради да их гледате. То су пси, а нису људи. И вера им је така, да је нико не поштује.

— Лажеш, ти ђавољи сине! викну Буљба. — Ти си пас! Како ти смеш рећи, да нашу веру не поштују? То не поштују вашу јеретичку веру!

— Ехе, хе! учини војник: — Па знам ја, пријатељу, ко си ти. И ти си од оних што су већ овде код мене. Чекај ти, да ја зовнем амо наше.

Тарас виде да није био опрезан, али тврдоглавство и љутина не дадоше му да помисли, како би то поправио. Срећом Јанкељ се у том тренутку умеша:

— Светли велемоћни пане! Како би то било, да је гроф козак? А кад би и био козак, где би нашао таке хаљине и такав изглед грофовски?

— Приповедај ти то другоме!.. рече војник и већ отвори своја широка уста, да викне.

— Ваше краљевско величанство! Ћутите! Ћутите, тако вам Бога! завика Јанкељ. — Ћутите! А ми ћемо вам за то платити толико, колико још никад нисте ни видели; даћемо вам два златна дуката.

— Ехе! два дуката! Два дуката нису мени ништа: ја дам берберину два дуката да ми само половину браде обрије. Сто дуката дај, Чивутине! (Ту војник засука горње бркове.) А ако не даш сто дуката, одмах ћу викати!

— А зашто тако много? рече тужно пребледели Јевреjин, дрешећи кожну кесу; него био је срећан, што му у кеси није било више и што војник није умео бројати даље од стотине.

— Пане, пане! хајдемо брже! Видите, како је овде рђав свет! рече Јанкељ, кад опази како војник премеће на длану новце, чисто жалећи, што није заискао више.

— Шта ти, ђавољи војниче, рече Буљба: — зар узео новце, а и не мислиш да нам покажеш? Не, не,

ти си дужан показати нам. Кад си добио новце, сад немаш права одрећи.

— Идите, идите до ђавола! Ако не одете, ја ћу одмах јавити, и вас ће ту... Измичите брже, док вам кажем!

— Пане! пане! хајдемо, тако вам Бога хајдемо! Ђаво их однео! Да Бог дâ уснили тако нешто, на што се мора пљунути! викао је јадни Јанкељ.

Буљба обори главу, лагано се окрете и пође, праћен прекорима Јанкељевим, ког је јео јад кад помисли на дукате изгубљене узалуд.

— И што сте га дирали! Нек се, пас, грди! То је такав свет, да не може док се не грди! Ох, вај мир, какву срећу дâ Бог понеким људима! Сто дуката само за то, што нас је отерао! А наш Јеврејин: њему и пејсике почупају, и од носа му начине тако чудо да се ни гледати не може, а нико му не дâ сто дуката. О, Боже мој! Боже милостиви!

Али је тај неуспех далеко више утицао на Буљбу; он се огледао у страховитом пламену у његовим очима.

— Хајдемо! рече он на једанпут, као год да се прену: — хајдемо на тржиште. Хоћу да видим, кад га стану мучити.

— Јао, пане! Зашто да идете? Та тим се нећемо помоћи.

— Хајдемо! рече упорно Буљба, и Јеврејин пође за њим, уздишући као дадиља.

Није било тешко наћи тржиште, на ком се морала извршити казна: свет је врвео тамо са свих страна.

То је у тадашњем грубом веку био један од најзанимљивијих призора не само простој светини, него и вишим редовима. Многе старице, најпобожније, многе младе девојке и жене, најплашљивије, којима су се после сву ноћ приснивали крвави трупови, које су викале иза сна тако гласно, како може викнути само пијан хусар, нису, ипак, пропуштале прилику да се мало нагледају. „Јао, какво је то мучење!“ викале су многе од њих с истеричком грозничавошћу, затварајући очи и окрећући главу, али су ипак престојале кашто доста времена. Неки би, и зинувши и пруживши

руке напред, хтео скочити свима на главу, да оданде боље види. Из гомиле узаних, малих и обичних глава помаљао је своје дебело лице месар, посматрао сав процес као зналац и разговарао једносложним речима с пушкаром, ког је звао кумом, јер се празником опијао с њим у једној крчми. Неки су говорили о том ватрено, други су се чак и кладили; али је већина била оних што на сав свет и на све, што се год догоди на свету, гледају чачкајући прстом свој нос.

Напред, поред самих бркоња, који беху градска гарда, стојао је млад шљахтић, или је изгледао као шљахтић, у војничком руву, који је навукао на се потпуно све, што је год имао, тако да му је у стану остала само подрта кошуља и старе чизме. Две верижице, једна поврх друге, висиле су му о врату с некаким дукатом. Он је стојао са својом драганом, Јузисом, и непрестано се освртао, да јој когод не упрља свилену хаљину. Он јој је растумачио потпуно све, тако да се већ није могло ништа додати.

— Ето, душице Јузиса, говорио јој је он: — сав овај свет, што видите, дошао је зато, да гледа кад стану кажњавати кривце. А ено онај, душице, што држи, видите, у рукама секиру и остале справе, оно је џелат, и он ће кажњавати. И кад почне колесати и остале муке правити, злочинац ће бити још жив; а кад му одруби главу, онда он, душице, онај час умре. Најпре ће викати и мицати се, али кад му одрубе главу, онда неће моћи ни викати, ни јести, ни пити, зато што у њега, душице, већ неће бити главе.

И Јузиса је све то слушала са страхом и радозналошћу.

Кровови на кућама беху начичкани светом. На таванске прозоре извиривала су веома чудна лица с брковима и у нечем налик на чепце. На балконима, под балдахинима, седела је аристократија. Лепа ручица насмејане, блиставе као бео шећер пане држала се за перило. Светли и велемоћни панови, доста дебели, гледали су озбиљно. Слуга, у сјајном оделу, с устуреним назад рукавима, разносио им је разне напитке и ђаконије. Често каква ђаволица црних очију

зграби белом ручицом колаче и воће, па баци у светину. Гомила гладних витезова подметала је капе да ухвати, а какав висок шљахтић, који је измолио из гомиле своју главу, у излизаном црвеном кафтану с потамнелим златним гајтанима, хватао је дугим рукама први, љубио добивени ћар, притискао га на срце, па затим метао у уста. Соко, који је висио у златном кавезу испод балкона, био је такође гледалац: нагнуо беше на страну кљун и подигао ногу, па је и он, од своје стране, разгледао такође пажљиво онај свет. Али гомила на једанпут загрија и са свих страна чуше се гласови;

— Воде их! воде! Козаци!

Они иђаху гологлави, с дугим кикама; браде им беху нарасле. Нису ишли ни плашљиво, ни туробно, него с неким тихим поносом; њихове хаљине од скупоцене чохе већ се беху износиле и висиле су на њима као стари дроњци; нису гледали онај свет нити су му се клањали.

Напред пред свима иђаше Остап.

Шта ли је осећао стари Тарас, кад је угледао свога Остапа? Како ли је тад било срцу његову? Он је гледао из гомиле у њега и није пропустио ни један покрет његов.

Већ се приближише губилишту. Остап се заустави. Њему првом припало је да испије ту горку

чашу. Он погледа на своје другове, диже руку у вис из изговори гласно:

— Дај, Боже, да нико од јеретика, што их је год овде, безаконика, не чује, како се мучи хришћанин! Дај, Боже, да ни један од нас не изусти ни једне речи!

После тога приђе ешафоту.

— Тако, синко, тако! шапну Буљба и обори к земљи своју седу главу.

Џелат здера с Остапа старе дроњке: увезаше му и руке и ноге у нарочито начињене справе, и...

Нећемо мучити читаоце сликом паклених мука, од којих би им се коса најежила. Оне су биле плод тадашњег грубог дивљег века, кад је човек проводио још крвав ратнички живот и прекалио душу у њему, не осећајући шта је човечно. Узалуд су се неки, мало их је било, који беху изузеци тога века, истицали као противници тих ужасних мука. Узалуд су краљ и многи витези, просвећена ума и душе, говорили, како така бездушност у кажњавању може само распалити осветољубље у козачком народу. Али краљева моћ и моћ паметних мишљења није била ништа пред нередом и дрском вољом државних магната, који су својом непромишљеношћу, непојамним осуством сваке увиђавности, детињским самољубљем и ништавном гордошћу претворили сабор у сатиру на владу.

Остап је трпео мучење и муке, као див. Није јаокнуо нити јекнуо ни онда, кад су му стали пребијати и руке и ноге, кад су и удаљени гледаоци у немој гомили чули страховито крцкање костију, кад су госпође окренуле очи, — ништа налик на јечање није се отело из уста његових, нити се намрштило лице његово.

Тарас је стојао у гомили, оборивши главу, па у тај мах диже поносито очи и само одобравајући шапуташе:

— Тако, синко, тако!

Али кад поведоше Остапа на последње самртне муке, чињаше се, као да поче малаксавати снага његова. И он поведе очима око себе: Боже! све непо-

знаta, све туђа лица! Да је ма ко од пријатеља ту кад умире! Он није желео да чује плач и тугу слабе мајке, нити безумну кукњаву жене, која чупа косу и бије се у беле прси; он би сад желео видети тврда мужа, који би га разумном речи окрепио и утешио на самрти. И клону му снага и он узвикну у душевној немоћи:

— Баћко! где си? Чујеш ли ти ово?..

— Чујем! грмну усред опште тишине, и сав онај силан свет од једном задрхта.

Један део коњаника јурну пажљиво разгледати по гомилама оног света. Јанкељ пребледе као крпа; а кад се коњаници мало одмакоше од њега, он се са страхом обазре назад, да погледа у Тараса; али Тарас већ није био поред њега: нигде трага од њега.

XII

Нашао се траг Тарасов.

Сто и двадесет хиљада козачке војске појавило се на границама украјинским. То већ није била каква мала војска нити чета, што се дигла да пљачка или у потеру за Татарима. Не; то се дигао сав народ, јер се превршило стрпљење народно, — дигао се да се освети за исмевање својих права, за срамно понижење својих обичаја, за вређање вере предачке и светога закона, за поругу цркава, за непочинства туђинских панова, за насиље, за унију, за срамотну власт јеврејштине у хришћанској земљи, за све, што је од давнашњих времена прикупљало и удвојило сурову мржњу козачку.

Млади, али духом снажан, хетман Остраница предводио је сву ову небројену силу козачку. Уз њега се видео престарели, искусни његов друг и саветник Хуња. Осморица пуковника водили су пукове по од дванаест хиљада. Два главна есаула и главни бунчучки помоћник јахали су одмах за хетманом. Главни заставник ишао је пред главном заставом; много других стегова и застава вило се у даљини; бунчучки помоћници носили су бунчуке. А било је много и

других чинова у пуковима: возарских, војних помоћника, пуковских писара, и с њима пешачких и коњичких одреда. Колико је год било редовних козака, толико се накупило добровољаца и нередовних. Од свуда су се дигли козаци: од Чигирина, од Переја-слава, од Батурина, од Глухова, од доњега краја

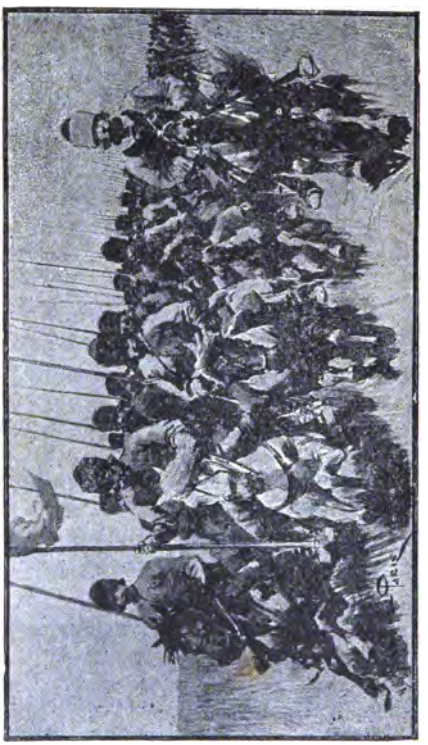

Дњепра и од свих његових горњих крајева и острва. Коњи без броја и небројени табори теретних кола отегли су се преко поља.

А између тих козака, и између тих осам пукова најодабранији беше један пук; и тај је пук предводио

Тарас Буљба. Све му је давало претег над осталима: и старе године, и вештина, и умење да управља својом војском, и најјача мржња према непријатељу. Чак се и самим козацима чинило да је претерана његова нештедична свирепост и жестина. Само огањ и вешала досуђивала је седа глава његова, и његов савет у војном већу дисао је само затирањем.

Није потребно описивати све битке, у којима су се одликовали козаци, ни сав поступни ток кампање: све је то уписано у летописе. Познато је, какав је у Руској земљи рат, кад се зарати за веру. Нема силе јаче од вере. Она је необорива и страшна, као самотвора стена усред бурног, вечито промењивог мора. Чак са дна морске дубине издиже она под небеса непробојне своје зидове, сва створена од једног целог, чврстог камена. Од свуда се види и гледа право у очи таласима што јуре поред ње. И тешко броду, који налети на њу! Разлети се у иверје његова нејака грађа, тоне и крши се све, што је год на њему, и кроз поражен ваздух разлеже се жалостан јаук погибалаца.

У летописима је насликано опширно, како су пољски гарнизони бежали из ослобођених градова; како су повешани несавесни закупци Јевреји; како је крунски хетман Никола Потоцки с многобројном својом војском био слаб против те неодољиве силе; како је, разбијен, гоњен, потопио у малој реци најбољи део своје војске; како су га страшни козачки пукови опколили у малој варошици Полономе, и како је пољски хетман, доведен у крајност, под заклетвом обећао у име краљево и државних чинова потпуно задовољење у свем и повратак свих пређашњих права и повластица. Али козаци нису били таки, да на то пристану: знали су они већ шта је то пољска заклетва. И Потоцки не би више јордамио на свом аргамаку што му ваља шест хиљада те привлачио погледе знатних госпођа и завист племства, не би праскао на саборима и давао раскошне гозбе сенаторима, да га није спасло руско свештенство које се нашло у тој варошици.

Кад су изишли у сусрет сви попови у сјајним златним одеждама, носећи иконе и крстове, а пред

њима владика с крстом у руци и под владичанском митром, сви су козаци сагли своје главе и поскидали капе. Они се у то време не би ни на кога обазрели, па ни на самога краља; али нису смели против своје цркве хришћанске и поштовали су своје свештенство. Пристаде хетман заједно с пуковницима да пусти Потоцкога, пошто им се закуне, да ће оставити у слободи све хришћанске цркве, да ће заборавити стару мржњу и да неће чинити никаке неправде козачкој војсци. Само један пуковник не пристаде на такав мир.

Тај један пуковник беше Тарас. Истрже он прамен косе са своје главе и подвикну:

— Ej, хетмане и пуковници! Не радите тако женски! Не верујте Лесима, изневериће гадови!

А кад пуковски писар поднесе уговор и хетман га потписа својом заповедничком руком, Тарас скиде са себе чисту димишћију, скупоцену турску сабљу, од најбољега гвожђа, преломи је на двоје, као трску, и баци далеко на разне стране оба комада, рекавши:

— Па због Бога! Као што се ова два комада ове сабље неће саставити у једно ни бити једна сабља, тако се ни ми, другови, нећемо више видети на овом свету! А упамтите што ћу вам рећи на растанку... (код те речи глас му се појача, повиси се, доби нечувену снагу — и сви се смутише од пророчких речи) на смртном свом часу сетићете се мене! Мислите, купили сте спокојство и мир; мислите, да ћете пановати? Пановаћете друкчијим пановањем: одераће ти, хетмане, с главе кожу, напунити је ељданом плевом, и дуго ће је носати по свима сајмовима! А ни ви, панови, нећете сачувати главе своје! Пропашћете по мемливим подрумима, зазидани у камене зидове, ако вас, као овнове, не сваре све живе у котловима!.. А ви, момци! настави, окренувши се својима: — ко од вас хоће да умре својом смрћу, — не по запећцима и по женским лежанкама, не пијан за плотом, код крчме, као свака стрвина, него часном козачком смрћу, сви на једној постељи, као женик с невестом? Или, може бити, хоћете да се вратите кући, да се обратите у полуверце, да возате на својим грбинама пољске кцјонзе?

— С тобом ћемо, пане пуковниче! с тобом! завикаше сви што беху у Тарасову пуку, и к њима притрча доста и других.

— Па кад ћете са мном, а ви хајд'те са мном! рече Тарас, натуче боље на главу шубару, страшно погледа све оне што остају, намести се на коњу свом и викну својима: — Нико нас неће прекорети ружном речи! А сад хајд'мо, децо, у госте католицима!

И одмах ошину коња, и отеже се за њим табор од стотину кола, и с њима беше много козачких коњаника и пешадије, и он се осврtао и претио погледом свима што остадоше — и гневан му беше поглед. Нико не смеде да их заустави. Пред очима целе војске одлазио је пук. и Тарас се још дуго осврtао и једнако претио.

Хетман и пуковници стајали су смућени, сви се замислили и ћутали су дуго, као год да их тишти неко тешко приказивање. Није Тарас узалуд прорицао: све се догодило онако, како је прорекао. Није много прошло после вероломног поступка под Кањевом, а била је хетманова глава набијена на колац заједно с многим главама најглавнијих старешина.

А шта је радио Тарас? Па Тарас је ходио са својим пуком по свој Пољској, спалио осамнаест варошица, близу четрдесет католичких цркава, и већ допирао до Кракова. Много је побио свакојака племства, опљачкао најбогатије и најбоље замкове. Козаци су отварали и пролевали по земљи вајкадашњу медовину и вина, што су се брижљиво чувала у панским подрумима; исекли су и поспаљивали скупоцену чоху, руво и ствари, што су нашли по оставама. „Ништа не штедите!“ говорио је Тарас. Нису козаци штедели ни црномањасте госпоће, ни девојке белих груди и ведра лица; нису се могле спасти ни код самих олтара: спаљивао их је Тарас заједно с олтарима. Многе беле као снег руке дизале су се из огњеног пламена к небесима, уз жалосну вриску, од које би се покренула и сама црна земља а степска трава поникла би од жалости ником. Али опаки козаци нису ни за што хајали, они су копљима подизали с улице децу њихову

и бацали их к њима у пламен. Тарас је само узвикивао: „Ово вам је, ђавољи Леси, подушје Остапу!“ И така подушја Остапу давао је он у сваком селу, док пољска влада није увидела, да је то што чини Тарас нешто замашније од обичнога разбојништва, и оном истом Потоцком буде наложено да с пет пукова на сваки начин ухвати Тараса.

Шест дана измицали су козаци странпутицама од сваке потере; коњи су једва подносили необично бежање и спасавали козаке. Али је Потоцки овога пута био достојан датог му налога; гонио их је неуморно и стигао на обали Дњестра, где Буљба беше заузео остављену развађену тврђаву да се ту одмори.

На самој стрмени уз Дњестар виђаше се та тврђава са својим испроваљиваним бедемом и својим развађеним остацима од зидова. Врх те стрмени беше посут ситним каменом и разбијеним опекама, и готов да се сваки час опучи и слети доле. Ту га опколи крунски хетман Потоцки с две стране од поља.

Четири дана били су се и борили козаци, бранећи се опекама и камењем. Али се потроши и храна и снага, и Тарас науми да се пробије кроз војску. И козаци би се већ пробили и, може бити, још једанпут послужили би их верно брзи коњи, али на једанмах усред самог трка застаде Тарас и викну:

— Стој! испала ми лула и дуван; нећу ни лула да допадне ђавољим Лесима!

И наже се стари атаман и стаде тражити по трави свој дуван и лулу, нераздвојну пратилицу и по морима и по сувоти, и у походима, и код куће. А у том налете на једанпут гомила и зграби га испод снажних мишица. Маче он свом снагом, али већ не попадаше на земљу војници, који га беху докопали, као што је некад бивало.

— Ej, старости, старости! рече и заплака се стари козак.

Али није старост била крива: сила је савладала силу. Готово тридесет људи беше му обиснуло и о рукама и о ногама.

— Долија лисица! завикаше Леси. — Сад треба само измислити, какву ћемо псу најбољу почаст одати.

И пресудише, с хетмановим одобрењем, да га спале жива пред свима. Ту беше голо дрво, коме је врх обломио гром. Привезаше га железним веригама за дебло, клином му приковаше руке и, пошто га подигоше повише да се козак од свуда види, узеше одмах ложити под дрветом ватру. Али Тарас није гледао на ватру, није мислио о ватрй, којом се спремају да га спале; гледао је он, веселник, на ону страну где се козаци бране из пушака: видео је све с висине, као на длану.

— Заузимајте, момци, викао им је он, — заузимајте брже брдељак што је иза шуме: тамо вам не могу прићи!

Али ветар не донесе речи његове.

— Ено пропашће, пропасти у лудо! рече очајнички и погледа на ниже, где се беласао Дњестар.

Радост му сијну у очима. Спазио је, како се помолиле иза шевара четири крме, прикупи сву снагу и гласно завика:

— Обали! обали, децо! Спустите се стазом испод брда; лево. Уз обалу су чунови, узмите све, да не буде потере!

Сад ветар духну с друге стране и козаци чуше све. Али он доби за тај савет одмах ударац телућем по глави, од којега му се смрче пред очима.

Пустише се козаци у сав трк стазом испод брда; а већ им потера иза леђа. Виде они: путања се заплеће и завија и много вијуга у страну.

— А, браћо, сад што Бог дâ! рекоше сви, застадоше за тренут, замахнуше својим нагајкама, звизнуше — и њихови татарски коњи одвојише се од земље и пружише се у ваздуху као змије, па прелетеше преко провалије и буђнуше правце у Дњестар. Само двојица не доскочише до реке, грунуше с висине о камење и пропадоше доле за навек и они и коњи, чак немадоше кад ни јаокнути. И козаци су већ пливали с коњма по реци и дрешили чунове.

Застадоше Леси над провалијом, дивећи се нечувеном козачком јунаштву и мислећи: да ли и они

да скачу, или не? Један млад пуковник, жива ватрена крв, рођени брат оне прелепе Пољакиње, што је занела јаднога Андрију, није дуго мислио, него из све снаге јурну с коњем за козацима: преврте се трипут у ваздуху с коњем својим и тресну управо на оштре стене. И оштро камење искида га на комаде, и он погибе усред провалије. и мозак његов, помешан с крвљу, попрска шевар што је израстао по неравним стенама у провалији.

Кад се Тарас Буљба освестио од ударца и погледао на Дњестар, козаци су већ били на чуновима и веслали веслима: куршуми су сипали озго на њих, али их нису домашали. И засијаше се радосно очи у старога атамана.

— С Богом, браћо! викну им он озго: — Сећајте се и мене и на пролеће дођите опет овамо, па се добро

проведите! Шта сте добили, ђавољи Леси? Зар мислите да има нешто на свету, чега би се побојао козак? Причекајте, доћи ће време, настануће време, познаћете ви, шта је православна руска вера! Већ и сад опажају дални и ближи народи: дићи ће се из земље Руске свој цар, и неће бити на свету силе, која се не би њему покорила!...

А већ се пламен подизао изнад ватре, дохватио му ноге и лизао уз дрво... Али зар има на свету таког огња, мука и таке силе која би свладала руску снагу!

Није мала река Дњестар, и много је у ње окука, речних густих тршчака, прудова и дубоких вирова: блиста се речно огледало, по ком се разлеже гласно гакање лабудова, и поносита утва брзо плови по њему, и много је шљука, црвенокљуних петлића и свакојаких других тица по тршчацима и поред обала. Козаци су живо пловили на узаним чуновима са два весла, слошки су веслали веслима, опрезно облазили прудове, плашили тице и разговарали о свом атаману.

ТУМАЧ НЕПОЗНАТИХ РЕЧИ

Аргамак — крупан, скупоцен коњ азијског соја.

Аркан — уже са замком на крају, којим се хватају дивљи коњи, звери у лову, а и непријатељ у бој.

Атаман (хетман) — старешина над запорошким козацима.

Балалајка — народна свирачка справа с две или три жице од древа, у које се удара свима прстима.

Бандура — налик на балалајку, али је с металним жицама и удара се у њих пером, као у нашу тамбуру.

Бандурист — онај што удара у бандуру.

Бабко — каже се од милоште оцу или стару човеку, као у нас: тата, ћаћа.

Бојарски — властелински.

Бунчук — палица хетманска у малоруских козака.

Бунчучки помоћник — војнички чин у козака; нека врста хетмановог повереника.

Бурса — семинарија, у којој се ђаци издржавају о државном трошку.

Бурсак — ђак који се учи и издржава у бурси.

Вај мир! — Јао мени! Тешко мени!

Ведро — мера од 12,29 литара.

Врста — мера за дужину, има 1,06 километра.

Главни бунчучки — старешина над бунчучким помоћницима.

Dalle notti — из ноћи.

Есаул — чин у козачкој војсци. Било је главних, пуковских, артилеријских и сатнијских есаула. То су били помоћници старешинама, нека врста ађутаната.

Жупан — врста кафтана, топла горња хаљина.

Јаломак — нека јеврејска капица.

Картезијански калуђери — постали су у XI веку; живели су веома скромно, постили, занимали се занатима, преписивањем књига итд.

Кимбак — свилена честа тканина.

Козакин — полукафтан, наборан, с правим колиром, без пуцади.

Колесати — ломити кости точком (врста мучења).

Конзул — што у нас цензор у школи.

Кошеви (кошевы атаман) — месни главни заповедник војске. Тај је назив постао од речи: *кош* (што значи: зборно место и збор људи, здружених заједничким интересима), а то је место, где бораве запорошки козаци, њихов утврђен стан, којим заповеда кошеви атаман.

Крунски хетман — неограничен заповедник над најамничком војском у Пољској, готово сасвим независан господар.

Ксјонз — пољски поп.

Курењ — више запорошких кућа или колиба у једној гомили; њихови поједини станови на Сечи.

Куренски атаман — старешина над курењем.

Лех — Пољак.

Лешки — пољски.

Ликтори — ђаци одређени да бију ђака осуђена на батине.

Мирза — татарски кнез, великаш.

Нагајка — татарска камџија.

Наручници — делови оклопа, што покривају руке од лаката до шака.

Натолија — Анадолија, Мала Азија.

Пан — господин, господар; *пана* — госпођа.

Пановање — госпоски живот.

Пановати — живети госпоски, без бриге.

Паночка — госпођица.

Пејсици — јеврејски дуги, коврчасти зулови.

Повод — два или више керова које поведе ловац у лов.

Пуд — има 16,37 килограма.

Пук. — Козаци су се онда делили и на пукове, управо, на мање војске. Пук је имао најмање две хиљаде људи; а било их је и од више хиљада. Сваки је пук имао свога пуковника, есаула, судију, заставника и писаре.

Пуковник — старешина над пуком и околином, из које је пук; он је командовао пуком, пресуђивао кривичне и грађанске парнице, раздавао земље итд.

Редовни козаци — били су они што су купљени уписом; они су били потчињени крунском хетману, добивали су од пољског краља плату,-и њих хиљаду морало се налазити на Запорожју.

Саван — комад платна којим се покрије Јеврејин кад се моли Богу.

Саламата — овсена крупа пржена на зејтину или на масти.

Свитка — широка, дуга хаљина без струка.

Табун — ергела.

Теорбан (*турбан, теорба*) — лаута за басовање, има врло дугачак врат и више дебелих жица за дубоке тонове.

Хетман — исто што и *атаман.*

Хетманштина (*хетмановина, хетманија*) — звао се онај крај Малорусије, који је био под хетмановом управом.

Чајка — врста степског вивка.

Шљахтић — пољски племић.

ПОПРАВКЕ

страна:	ред:	штампано:	а треба:
6	2 озго	по свему	*по свем*
20	17 »	текупице	*текунице*
24	14 »	на главу	*на главу*
24	14	опусте	*пусте*
32	2 »	старешине	*мање старешине*
42	17 »	Јеврејске	*јеврејске*
44	4 »	у свему	*у свем*
54	3 оздо	по свему	*по свем*
55	5 »	опако	*опако*
57	1 озго	ни мртав	*ти мртав*
63	9 »	у свему	*у свем*
72	19 озго	полуотрезньених	*полуотрежњених*
89	17 »	у бркове	*бркове*
94	8 озго	војци	*војсци*
100	20 »	кад је већ	*кад већ*
100	21 »	дошао	*дође*
105	4 »	по свему	*по свем*
122	2 оздо	по свему	*по свем*
123	5 озго	ол	*од*

41 290SU
BR
6/98 31149-100 NULP
6088

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
CECIL H. GREEN LIBRARY
STANFORD, CALIFORNIA 94305-6004
(415) 723-1493

All books may be recalled after 7 days

DATE DUE